

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
KATOLICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA
Ústav dějin křesťanského umění

Bc. Čestmír Cimler

**Pražští johanité – architektura a
nástěnné malířství**

Diplomová práce

Vedoucí práce: prof. PhDr. Jiří Kuthan, DrSc., Dr.h.c.

Praha 2016

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval(a) samostatně a použil jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze 22.6.2016

Bc. Čestmír Cimler

Bibliografická citace

Pražští johanité ve středověku [rukopis]: diplomová práce / Čestmír Cimler ; vedoucí práce: prof. PhDr. Jiří Kuthan, DrSc., Dr.h.c. -- Praha 2016 -- 139 s.

Anotace

Diplomová práce, jak její samotný název napovídá, se zabývá problematikou architektury a nástěnného malířství pražských johanitů v období před vypuknutím husitských válek. V práci je rovněž kladen důraz na typologii a funkci řádových staveb, především těch, které podléhaly českému převorství, jež zahrnovalo do svého celku mimo Čech i Moravu, Slezsko, Uhry a rakouské země. Tomuto zaměření nebyla osud z umělecko-historického hlediska věnována dostatečná odborná pozornost. Vzhledem k široké působnosti českého převorství byly vztahy mezi tzv. komendami (pojem komenda – z lat. comes – druh, středověké označení pro sídlo rytířského či křižovnického řádu) v tomto územně a politicky významném celku poměrně silné. U výše uvedené tematiky není možné se zcela vyhnout předložení stručné historie johanitů (zv. též rytíři sv. Jana Jeruzalémského, dnes známých spíše jako Maltézský řád), a to jak ve světě, tak na území českého převorství. Z důvodu nesmírného počtu řádových staveb, ať už zachovaných, v torzálním stavu či úplně zaniklých, je stěžejním bodem diplomové práce stavební vývoj hlavního sídla johanitů s kostelem Panny Marie pod řetězem v Praze na Malé Straně, a to od doby jeho založení na konci šedesátých let 12. století až do první čtvrtiny 15. století. Kostel Panny Marie pod řetězem je z architektonického hlediska velmi významnou památkou. Do jeho podoby se promítlo mnoho stavebních fází, románskou počínaje, barokní konče. V této práci bude pozornost věnována středověkým stavebním fázím - románské, raně gotické a vrcholně gotické, která však nebyla nikdy završena. A to pravděpodobně ještě v předhusitském období z nedostatku finančních prostředků. Z těchto fází máme dnes dochované jen pozůstatky, byť nesmírně kvalitní. Tento fakt je důvodem pro rozdílné hodnocení architektury kostela odborníky, kteří se danou problematikou zabývali. Díky své umělecké kvalitě jsou však i tyto části nositeli cenných informací, jejichž poznáním můžeme přispět k ucelenějšímu výkladu vývoje středověké architektury v zemích Koruny české. Podstatná část práce je věnována i kvalitním fragmentům nástěnných maleb ze 13. a 14. století, jež jsou zachovány v dnešní sakristii kostela Panny Marie pod řetězem.

Klíčová slova

johanité, maltézští rytíři, kostel Panny Marie pod řetězem, komenda, architektura, nástěnné malířství, typologie

Abstract

This thesis, named Prague Johanniters in the Middle Ages- architecture and wall painting is focusing on architecture and frescoes of Order of Malta in Prague before the break of Hussite wars. One of aims of the thesis is also to figure out typology and function of buildings of the Order, falling within the Priory of Bohemia's authority. Art production of the Order has not been systematically examined till today. Range of authority of the Priory overlapped the area of Bohemia into Moravia, Silesia, Hungary and Austria. The relations among commandries were quite close, most likely because of expansion of the Czech king Přemysl Otakar II. Under the authority of the Priory of Bohemia was a great amount of commandries. Several of them are preserved till today; others were partially destroyed or even damaged completely. The most important Order's seat in Bohemia was a commandry belonging to the Church of Lady beneath the Chain, founded in 60's of 12th century, developing till the first quarter of 15th century. The Church of our Lady beneath the Chain is a very significant monument because of its architecture. This church is composed of many construction phases, from Romanesque to baroque times. This thesis is focusing on medieval architectural production of this church from Romanesque epoch, via Early Gothic to High Gothic era. Unfortunately, there is preserved only a few architectural remains from that times, but in a very high quality. And because of their quality we can get a piece of knowledge from them for a better and much more proper explanation of a progress of Czech medieval architecture. Significant part of the thesis is also devoted to the mural paintings from 13th and 14th century, preserved in a high quality in today's sacristy of the church of Our Lady beneath the Chain.

Keywords

Johanniter Order, church of Our Lady beneath the Chain, commandry, architecture, wall painting, typology

Počet znaků (včetně mezer): 207 034

Poděkování

Na prvním místě bych rád poděkoval svému vedoucímu práce Prof. PhDr. Jiřímu Kuthanovi, DrSc., Dr.h.c., že se i přes velké pracovní vytížení věnoval vedení této práce. Velký dík patří také PhDr. Milanovi Bubnovi Ph.D., za cenné rady k problematice typologie řadových staveb. V neposlední řadě patří velké dík rodině, přítelkyni a přátelům.

Obsah

Úvod.....	11
1 Stručné dějiny řádu johanitů	13
1.1 Nástin dějin řádu ve světě	13
1.2 Stručné dějiny johanitů na českém území do počátků husitské revoluce.....	15
2 Typologie řádových staveb johanitů	21
2.1 Obecná charakteristika a funkce	21
2.2 Úvod do problematiky špitální architektury ve středověku	29
3 Kostel Panny Marie pod řetězem a komenda johanitů na Malé Straně v Praze.....	39
3.1 Dosavadní přehled bádání ke středověké podobě kostela	39
3.2 Románská fáze výstavby kostela a podoba johanitského areálu ve středověku...	43
3.3 Raně gotická stavební fáze kostela.....	50
3.4 Vrcholně gotická stavební fáze kostela.....	56
3.5 Fragment nástěnné malby v severní kapli.....	63
Závěr	50
Seznam použitých zkratk.....	52
Seznam literatury	53
Přílohy	54

Úvod

Řád johanitů (zv. též rytíři sv. Jana Jeruzalémského, dnes známých spíše jako Maltézský řád) je jediný kontinuálně existující rytířský řád, navíc vzniklý z bohubilé potřeby chránit poutníky a cestující do Svaté země. V českých zemích je poprvé doložen k roku 1169. V té době byli johanité usazeni na místě dnešní Malé Strany v blízkosti Juditina mostu a zřídili si zde řádovou komendu s kostelem Panny Marie pod řetězem. Tomuto dosud relativně zachovanému komplexu, zejména kostelu, nebyla dosud z uměleckohistorického hlediska věnována patřičná pozornost. A proto je hlavním předmětem této práce problematika architektury a nástěnného malířství pražských johanitů v období před vypuknutím husitských válek. Také je zde kladen poměrně velký důraz na typologii a funkci řádových staveb, především těch, které podléhaly českému převorství, jež od 14. století zahrnovalo do svého celku kromě Čech i Moravu, Slezsko, Dolní Rakousko, Štýrsko, Korutany, Kraňsko a Uhry.

Vzhledem k silným vztahům mezi jednotlivými komendami a jejich vazbám na významné představitele českých zemí není v následujícím textu možné vynechat ani část zabývající se historií, zaměřenou na zásadní dějinné události týkající se řádu, a to jak ve světě, tak hlavně na území později ustanoveného českého převorství. Dějiny řádu byly však mnohými autory podrobně a kvalitně zpracovány, a proto se zde omezím pouze na stručný souhrn informací, který není hlavním předmětem a účelem této práce. Naopak doufám, že by kapitola následující po historickém úvodu, zaměřená na obecnou typologii a funkci řádových komend a jejich rozřídění do několika kategorií, mohla alespoň trochu zpřehlednit toto poměrně složité téma. Této problematice se dosavadní literatura vyjma jednoho příspěvku doposud nevěnovala. Nezáměr badatelů může být zapříčiněn i velkou mírou rozdílnosti jednotlivých komend, které ve výsledku spojuje pouze příslušnost k johanitskému řádu. V této části stručně uvedu i do problematiky středověkých špitálů, které do značné míry s johanity, jakožto špitálními a vojenským řádem souvisí.

Vyvrcholením této práce je pak text věnovaný pražské komendě a stavební historii řádového kostela Panny Marie pod řetězem. Do jeho podoby se promítlo mnoho stavebních fází, románskou počínaje, barokní konče. V této práci bude pozornost, z důvodu zaměření do počátku husitských válek, věnována středověkým stavebním fázím

- románské, raně gotické a vrcholně gotické, která však nebyla nikdy završena. A to pravděpodobně ještě v předhusitském období z nedostatku finančních prostředků. Z těchto fází máme dnes dochované sice jen pozůstatky, ale nesmírné kvality. Tento fakt je důvodem pro rozdílné hodnocení architektury kostela odborníky zabývající se danou problematikou, jejichž výsledky budou v textu samozřejmě uvedeny. Podstatná část této kapitoly bude věnována i fragmentu nástěnné malby ze 13. století, jež je zachována v dnešní sakristii kostela Panny Marie pod řetězem.

Spíše než reflexe dosavadních výsledků bádání budou výstupem práce i pokusy o nové zhodnocení, ovšem problematika je svým způsobem natolik komplikovaná, že je třeba brát výsledky této práce s určitou rezervou.

1 Stručné dějiny řádu johanitů

Tato práce je převážně věnovaná tématice středověkého umění souvisejícího s komendou pražských johanitů a jejich kostelem Panny Marie pod řetězem, a to od jejího počátku ve 12. století do vypuknutí husitských válek. Cílem textu rozhodně není vytvořit práci historickou, nicméně není možné se vyhnout uvedení alespoň základních informací o formování řádu johanitů a jeho působení ve Svaté zemi.¹ Stejně tak je třeba vyrovnat se zde s dějinami řádu v zemích českých, a to od jeho počátků, kdy johanité spadali pod německý velkopreceptorát, až po vytvoření samostatného českého převorství ve 14. století.

1.1 Nástin dějin řádu ve světě

„*DEFENSIO FIDEI ET OBSEQUIUM PAUPERUM*“,² tak zní heslo Suverénního vojenského a špitálního řádu sv. Jana Jeruzalémského z Rhodu a Malty (*Ordo Hospitalis sancti Johannis Ierosolimitani*). Johanité, jinak také nazýváni maltézští rytíři, nejsou pouze nejstarším rytířským řádem, ale také jediným ze všech řádů vojenských (dalšími jsou např. templáři a němečtí rytíři), jehož historická kontinuita nebyla nikdy přerušena.³ Jejich původ je hledán a nacházen ve Svaté zemi, kam již od 6. století mířily skupiny poutníků.⁴ Samotné počátky johanitů jsou spojovány s laickým bratrstvem italských kupců z Amalfi, které okolo roku 1048 získalo kostel, konvent a špitál v Jeruzalémě, kde se jeho příslušníci starali o poutníky a nemocné, kteří cestovali do Svaté země. Roku 1099 byl Jeruzalém dobyt křižáky a ti nedaleko Božího hrobu našli výše uvedený komplex, patřící neformálnímu bratrstvu dodržující řeholi sv. Benedikta.⁵ Po následném založení Jeruzalémského království došlo k vybudování nového kostela sv. Jana Křtitele a také k rozšíření počtu ošetřujících, místy i z řad křižáckých rytířů.

Prvním známým představeným tohoto špitálu se stal bratr Gérard, kterému papež Paschal II. adresoval, dne 15. 2. 1113, bulu *Pie postulatio voluntatis*, ve které bratrstvo schválil, potvrdil jeho ochranu Svatým stolcem a zaručil právo svobodné volby

¹ K historii řádu ve světě např. RILEY – SMITH, 1967; WALDSTEIN–WARTENBERG 1969; WALDSTEIN–WARTENBERG 1990; BUBEN 1993; SIRE 2000; NICHOLSON 2001; WALDSTEIN–WARTENBERG 2008; BUBEN 2009, 21–43.

² Obrana víry a služba chudým

³ BUBEN 1993, 7.

⁴ BUBEN 2002, 29.

⁵ BUBEN 1993, 7.

Gerardových nástupců, ke které došlo po jeho smrti roku 1120. Novým představeným se stal bratr Raymond de Puy, který byl stejně jako jeho předchůdce po smrti spontánně uctíván jako blahoslavený.⁶ Raymond provedl celkovou reorganizaci řádu, kdy k původní monasticko - špitální funkci byla přidána funkce vojensko - rytířská, aby ozbrojené složky mohly střežit poutníky nejen na cestách po Svaté zemi, ale i všechna další poutnická zařízení, v tu dobu ohrožovaná muslimskými nájezdníky.⁷ Také zavedl odznak ve tvaru bílého osmihrotého kříže, který zůstává řádovým emblémem dodnes. Definitivně johanity církevním řádem ustanovila bula papeže Anastasia IV. *Christiane fidei religio* roku 1154.⁸ Johanité začali snadno a rychle pronikat do evropských zemí, kde vybudovali celou síť útulků s řádovými sídly nazývanými komendy, spravované skupinou rytířů vedenou preceptorem. Několik komend dohromady tvořilo tzv. baillivu, větší seskupení byla nazývána převorstvími v čele s převorem a ještě větší celky velkopřevorstvími.

Po dobytí Jeruzaléma Saladinovými vojsky roku 1187 přesídlili johanité nejprve do Akkonu, a po jeho pádu roku 1291 dále na Kypr, což mělo odpovídat jejich rozhodnutí bránit šíření islámu.⁹ Stále však zůstávali hosty kyperského krále a proto roku 1306 začali dobývat Byzanci patřící souostroví Rhodos, aby získali vlastní území, což se jim o tři roky později podařilo.¹⁰ Na počátku 14. století vzrostl vliv johanitů i v pevninské Evropě, a to díky zrušení řádu templářů v roce 1312, kdy do jejich rukou přešla velká část původně templářského majetku.¹¹ Dosud nadnárodní řád se během 14. století musel přeorganizovat do skupin alespoň trochu respektujících národnostní a geografický charakter,¹² přičemž každé skupině připadla provincie zvaná velkopřevorství či převorství s menšími správními jednotkami, kterými byly již výše zmiňované baillivy a komendy a představený každé jazykové skupiny, tzv. pilier, sídlil na Rhodu.¹³

V průběhu následujícího století se rytíři na ostrově usazení museli bránit tureckým útokům, obzvláště zesíleným po pádu Byzantské říše. Na pomoc při obraně Evropy připojil papež Innocenc VIII. roku 1489 k johanitským rytířům řád křižovníků

⁶ BUBEN 2002, 30.

⁷ Ibidem.

⁸ VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 139.

⁹ BUBEN 2002, 32.

¹⁰ Všechny okolnosti dobytí Rhodského ostrova podrobně popisuje LUTRELL 1975, 283–284; POŘÍZKA 1990, 76–84.

¹¹ Např. MITÁČEK 2005, 19–22; SVOBODA 2006, 19.

¹² České země spadaly pod německou část, více v následující části textu.

¹³ SIRE 2000, 167.

božího hrobu, ale ani toto posílení nezabránilo definitivnímu pádu a kapitulaci ostrova pod tureckým náporem v prosinci roku 1522.¹⁴ Přeživším rytířům bylo dovoleno opustit ostrov a po sedmi letech exilu jim císař Karel V. postoupil roku 1530 ostrovy Maltu, Gozo a Comino, navíc ještě s pevností Tripolis na severoafrickém pobřeží.¹⁵ Na tomto místě bych stručný exkurz do řádových dějin ukončil a odkazuji na zdroje uvedené v poznámkovém aparátu na počátku kapitoly.

Řád maltézských rytířů je dodnes samostatným subjektem mezinárodního práva a veškeré jeho instituce podléhají pravomocem řádových prelátů. Samotná vláda je dualistická, tvořená knížetem - velmistrem a jemu odpovídající mocí řádových rad-svrchované rady, generální kapituly a úplné státní rady.¹⁶ V současnosti působí na pěti kontinentech a je rozčleněný do třech tříd, a to na velkopřevorství, podpřevorství a národní asociace.¹⁷ Mezi členy řádu funguje hierarchie, které je dělí do tří tříd. V první jsou profesní bratři, dělení na profesní rytíře a kaplany, v druhé obedienci rytíři a konventuální kaplani a ve třetí čestní devocionální rytíři, řádové dámy, donáti a magistrátní kaplani.¹⁸

1.2 Stručné dějiny johanitů na českém území do počátku husitské revoluce

Dějiny johanitů na českém území se zabývalo mnoho badatelů s různými výsledky, v poslední době se řádovým dějinám věnovali Milan Buben,¹⁹ Jiří Mitáček,²⁰ či Michael Skopal,²¹ z jejichž prací budu v následujícím úryvku vycházet. Historii moravských komend popularizuje především Libor Jan.²² Dosud však postrádáme komplexní zpracování českých dějin řádu, o které se poprvé pokusil již v 70 letech 19. století August Česlav Ludikar²³ a o pár let později Mathias Maria Feyfar,²⁴ ovšem jejich práce dnes považujeme za překonané. Informace o řádových dějinách obsahují i Encyklopedie českých²⁵ a Encyklopedie moravských klášterů,²⁶ psané

¹⁴ SIRE 2000, 102.

¹⁵ BUBEN 2002, 35.

¹⁶ BUBEN 2002, 25.

¹⁷ BUBEN 2002, 27.

¹⁸ VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 140.

¹⁹ BUBEN 1993; BUBEN 2002.

²⁰ MITÁČEK 2005.

²¹ SKOPAL 1993, 7–37.

²² JAN 2001; JAN 2004.

²³ LUDIKAR, 1878.

²⁴ FEYFAR 1882.

²⁵ VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 139–140.

autorskými kolektivy. Majetkovým poměrům johanitů v Čechách v období od 12. do 14. století se věnoval Miroslav Svoboda.²⁷

Příchod johanitů do českých zemí je spojen s osobou krále Vladislava I. (II.), který se účastnil II. křížové výpravy do Svaté země, kde se měl seznámit s vojenskou a špitální činností řádu, která na něj udělala silný dojem. Údajně se rozhodl setkat i s tehdejším velmistrem Raymondem de Puy a následně nechat řád přivést také do Prahy.²⁸ Samotná fundace vzešla z podnětu královského kancléře Gervasia a jeho synovce vyšehradského probošta Martina. K té se vztahuje nedatovaná listina, v níž jsme zpraveni o tom, že Vladislav I. (II.) daroval johanitům pozemek k výstavbě špitálu a kostela ohraničený čtyřmi cestami a tokem Vltavy od horního konce dnešní Kampy až k Juditinu mostu.²⁹ Starší historiografie datuje tuto listinu rokem 1159,³⁰ novější pak mezi roky 1165–1169.³¹ Naposledy se otázkou příchodu johanitů významněji zabýval ve své studii Michael Skopal,³² který spolu s nedatovanou listinou zmiňuje ještě další listinu, vydanou Vladislavem I. (II.) prokazatelně v roce 1169.³³ Nedatovanou zakládací listinu pak řadí mezi léta 1168–1169.³⁴ Samotný kostel Panny Marie [1], jehož označení „pod řetězem“ ukazuje na skutečnost, že řetězem byla buď uzavírána brána komendy, anebo jím byla přehrazována blízká řeka pro zadržení lodí a vorů, je poprvé zmíněn až v papežské konfirmační listině z roku 1182, ve které papež Lucius III. potvrdil řádu johanitů vlastnictví objektu.³⁵ Řád se stal mezi feudály velmi oblíbeným, a tak mohl v následujících letech v Čechách zakládat další komendy, z nichž jmenujme např. Manětín, Kadaň, Ploskovice či Kladsko.³⁶ Zvláštní přízni se řád těšil i ze strany rodu Bavorů ze Strakonice, o čemž se dozvídáme z obsahu listiny vydané v roce 1243, kdy král Václav I. stvrzuje darování části strakonického hradu johanitům, a to Bavorem I. ze Strakonice. Tuto donaci rovněž potvrdil v roce 1251 Přemysl Otakar II., na jehož dvoře ve funkci královského číšníka a později nejvyššího komořího výše zmíněný Bavor působil.³⁷ Jak je vidno, johanité pěstovali velmi dobré diplomatické vztahy³⁸, z čehož

²⁶ FOLTÝN A KOL. 2005, 92–93.

²⁷ SVOBODA 2006.

²⁸ BUBEN 2002, 43.

²⁹ CDB I. č. 245; NA ŘM, č. 952. K osobě Gervasia a jeho synovce viz. JAN 1997, 17–35.

³⁰ Např. LUDIKAR 1878, 247.

³¹ NOVOTNÝ 1913, 980.

³² SKOPAL 1993, 7–37.

³³ CDB I. č. 246.

³⁴ SKOPAL 1993, 35.

³⁵ CDB I. č. 298, 268.

³⁶ BUBEN 2002, 44.

³⁷ CDB IV/1, č. 225.

jim plynuly významné majetkové akvizice. O dalším působení řádu ve 13. století nemáme příliš dalších zpráv. V té době však všechny české komendy spadaly pod správu německého preceptorátu, ze které se v době lucemburské postupně začaly vymaňovat, což se odráží v nejednotné titulatuře řádových představitelů.³⁹

Roku 1312 přecházejí na johanity majetky templářského řádu, např. komenda v Uhříněvsi či na Moravě hrad Templštejn, jehož převod do vlastnictví Jindřicha z Lipé řídil osobně český převor české řádové provincie, Bertold z Hennenberka, obratný politik a poručník Jana Lucemburského.⁴⁰ Bertold velmi významně posiloval postavení české provincie v rámci německé „jazykové skupiny“, neboť se mu podařilo převzít správu komendy v dolnorakouském Mailbergu a ukončit tak snahy o zřízení samostatné rakouské provincie.⁴¹ Ve své domovině si však diplomatickými tahy mezi Lucemburky a jejich protistranou příliš velkou popularitu nezískal a nějaký čas strávil ve funkci převora dokonce ve Frankách.⁴² Jeho nástupcem se stal Michal z Týnce, kterému se podařilo navázat na Bertoldovy úspěchy a ve 30. letech 14. století uzavřel proces konstituce samostatné české řádové provincie sestávající z Čech, Moravy, Polska (rozumí se Slezska) a Rakouských zemí.⁴³ Prevor hlavní, malostranské komendy u kostela Panny Marie pod řetězem získal právo užívat titulu generálního převora, a přestože čeští johanité stále formálně náleželi dříve stanovené německé oblasti, bylo jim dovoleno pro výše uvedenou oblast jejich působnosti užívat od roku 1325 název převorství.⁴⁴

Následujícím generálním převorem⁴⁵ české řádové provincie se stal Havel z Lemberka ze severočeského rodu Markvarticů, který do svého úřadu nastoupil v roce 1337 a vydržel v něm až do své smrti roku 1366.⁴⁶ Na rozdíl od řady svých předchůdců i následovníků se politickému působení vyhýbal, ačkoliv měl k diplomacii předpoklady jak rodové, tak z titulu své hodnosti. Nenacházíme jej uvedeného nikde v blízkosti Karla IV., a to ani během římské jízdy, kdy české johanity reprezentoval Čeněk z Vartenberka.⁴⁷ Kontaktům na nejbližší okolí krále napovídá pouze poznámka

³⁸ JAN 2015, 52.

³⁹ JAN 1987, 3.

⁴⁰ MITÁČEK 2005, 20.

⁴¹ MITÁČEK 2005, 22.

⁴² MITÁČEK 2005, 23.

⁴³ BUBEN 2002, 44.

⁴⁴ MITÁČEK 2005, 25.

⁴⁵ SVOBODA 2010, 9 - dříve uváděný termín, v textu se omezím pouze na titul „převor“

⁴⁶ BUBEN 2002, 51.

⁴⁷ RBM VI, č. 30.

arcibiskupa Arnošta z Pardubic, který jej nazývá svým milovaným přítelem („*amici nostri dilecti*.“).⁴⁸ Jinak nám ho, ale prameny neumožňují zachytit v kontaktu s žádnými aktivitami dvora či dokonce prokázat účast na některé z probíhajících misí. Námí známá činnost Havla z Lemberka zejména spočívala v běžné správě provincie, což dokládá velké množství listin týkajících se drobných donací, koupí a jiných operací s řádovými majetky. Otázky však vyvolává honosnost, a v českých poměrech neobyčejná kvalita, jeho pečetního typáře.⁴⁹ Havlova úspěšnost v posilování řádové domény rovněž naznačuje kvalitu kontaktů na panovnický dvůr a politické špičky země. V roce 1343 vymohl Havel z Lemberka na králi Janu Lucemburském svolení⁵⁰ (vydané v přítomnosti markraběte Karla), kterým byli johanitští poddaní vyjmuti ze svrchovanosti zemských soudů, a soudní pravomoc byla udělena řádovým představitelům, kteří ji měli vykonávat podle německého práva a právních zvyklostí nejbližších měst. Obdobné privilegium o soudní pravomoci nad řádovými poddanými potvrdil Karel IV. již jako český král také johanitům v Kladsku v roce 1352.⁵¹ Významné bylo i potvrzení majetků a privilegií komendy a špitálu ve Strakonících a farního domu v Horažďovicích, vydané Karlem IV. v Norimberku roku 1358.⁵²

Po Havlovi z Lemberka nastoupil do úřadu jeho synovec Jan ze Zvířetic, který v něm setrval pouhé 4 roky, a to do své smrti roku 1371 a stejně jako jeho strýc, byl i Jan v úzkém vztahu k panovnickému dvoru.⁵³ A nejinak tomu bylo i v případě jeho nástupce Ziemovita Těšínského, v jehož prospěch u dvora Karla IV. hovořila tradice těšínských Piastovců ve službách Lucemburků.⁵⁴ Ziemovit Těšínský stál v čele české provincie řádu johanitů téměř dvacet let a v této funkci zažil papežskou vizitaci johanitských statků v pražské diecézi roku 1373 či počátky velkého schizmatu, který postihl i samotný řád. Neméně významnou událostí bylo vystavení mrtvého těla císaře Karla IV. v kostele Panny Marie pod řetězem v prosinci 1378. Tato událost nám dokládá již mnohokrát zmiňovaný blízký vztah johanitů k lucemburské dynastii a také upozorňuje na fakt, že nový gotický presbytář musel být v této době již dokončen. V

⁴⁸ TADRA 1880, 480.

⁴⁹ BENEŠ 1398, 45–47.

⁵⁰ RBM IV, č. 1348, 545–546.

⁵¹ NA ŘM. č. 2900.

⁵² RBM VI, č. 853, 531, NA ŘM, č. 992.

⁵³ MITÁČEK 2005, 105.

⁵⁴ MITÁČEK 2001, 46–50

kostele bylo mimo jiné vystaveno v roce 1387 i tělo první manželky Václava IV. Johany Bavorské.⁵⁵

Po Ziemovitovi nastoupil v roce 1390 do úřadu českého převora Markolt z Vrutice, který byl rádcem Václava IV.⁵⁶ Za jeho přispění se na neutrální řádové půdě odehrálo osudové jednání Václava IV., s arcibiskupem Janem z Jenštejna ve známém sporu o vytvoření nového biskupství v Kladrubech, jehož obětí se stal generální vikář Jan z Pomuku.⁵⁷ Markolt z Vrutice byl o pár let později, roku 1397,⁵⁸ zavražděn společně s dalšími členy královské rady na Karlštejně za dosud nevyjasněných okolností, což znamenalo konec aktivní politické kariéry převorů pražských johanitů. Pravděpodobně v období Jana ze Zvířetic, Ziemovita Těšínského a Markolta z Vrutice bylo tedy započato se stavbou nového trojlodí, které nebylo nikdy dokončeno. Na post převora pak nastoupil Hereš ze Zvířetic,⁵⁹ rovněž se silným rodovým zázemím, nejspíše proto, aby ochránil členy řádu před možnými kroky straníků krále Václava IV. Zemřel však již roku 1401⁶⁰ a na jeho místo nastoupil po vleklých sporech o dva roky později bývalý komtur strakonické komendy Jindřich z Hradce,⁶¹ za jehož spravování českého převorství došlo k odkoupení poloviny hradu a města ve Strakonících. Taktéž se účastnil generální kapituly řádu na Kostnickém koncilu.⁶² Po první vlně husitských bojů v Praze nechal Jindřich převést cennosti a řádový archiv na strakonický hrad a se svými rytíři se zúčastnil bitvy u Sudoměře, po které na následky utrpených zranění zemřel.⁶³

⁵⁵ BUBEN 2002, 44.

⁵⁶ PEŠKA 1996, 11–33.

⁵⁷ Např. BUBEN 2002, 44–45.

⁵⁸ MITÁČEK 2001, 46–50.

⁵⁹ MBV V č. 1077, 597.

⁶⁰ MBV V č. 1219.

⁶¹ Více k postavě Jindřicha z Hradce viz SVOBODA 1996, 35–67.

⁶² MITÁČEK 2005, 109.

⁶³ BUBEN 2002, 45, 49; SVOBODA 2006, 46–48.

2 Typologie řádových staveb johanitů

V úvodu této kapitoly bych chtěl zmínit, že zatím se samotným tématem typologie řádových staveb johanitů zabýval pouze Libor Jan a Vít Jesenský ve svém článku *K funkci a stavební podobě johanitských komend na Moravě*.⁶⁴ Pokusy o osvětlení problematiky, avšak ne příliš zdařilé, můžeme rovněž shledat v pracích Bertholda Waldstein-Wartenberga.⁶⁵ V rozličných přehledových publikacích věnovaných klášterům je systematizaci a označování řádových komend věnován vždy jen malý úsek.⁶⁶

2.1. Obecná charakteristika a funkce

V současné i starší literatuře jsou řádové domy johanitů označovány jako tzv. komendy, stejně tomu tak je i u ostatních rytířských řádů (němečtí rytíři, templáři apod.).⁶⁷ Tento termín ovšem ve středověku neexistoval. Sídla johanitského řádu se nazývaly po vzoru jejich prvního sídla v Jeruzalémě, tedy špitály (*hospitale*) nebo také *domus hospitalis* či *ordo hospitalis*.⁶⁸ V běžné mluvě písemných pramenů byla jejich sídla pak označena buď prostým *domus* (dům) nebo *hospitale* (špitál). Z toho podle Libora Jana vyplývá jeden velký,⁶⁹ neustále citovaný omyl, který se týká i vysoce erudovaných badatelů.⁷⁰ A to ten, že u každého takto označeného řádového domu se pokouší hledat či s ním spojují špitální zařízení. Bohužel, pojem *hospitale* nijak nedokazuje, že by se v dané lokalitě takový ústav nacházel. Naznačuje pouhou existenci řádového domu, které jsou někdy ve středověkých pramenech zmiňovány také jako *baiulia* (bailie)⁷¹, *preceptoría* (převorství), nebo *commendatoria*. Z posledně

⁶⁴

JAN/JESENSKÝ 1996, 75–

86.

⁶⁵ Např. WALDSTEIN-WARTENBERG 1969; WALDSTEIN-WARTENBERG 1990; WALDSTEIN-WARTENBERG 2008.

⁶⁶ Např. VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 43–45; LEIN 2009, 172–176.

⁶⁷ K termínu komenda, např. DURDÍK 1995, 139; LEIN 2009, 188.

⁶⁸ K jeruzalémskému špitálu např. RILEY-SMITH 1967, 32–56; HIESTAND 1980, 31–80.

⁶⁹ JAN/JESENSKÝ 1996, 75.

⁷⁰ Např. v případě pražské komendy u Panny Marie pod řetězem viz RICHTER 1932, 40–62;

VILÍMKOVÁ

1966, 72–85; MERHAUTOVÁ 1971, 246; HLAVSA/VANČURA 1983, 19; VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997,

458; SVOBODNÝ/HLAVÁČKOVÁ 1999, 11. apod.

⁷¹ Řádový celek jedné nebo více komend v rámci převorství či velkopřevorství.

uvedeného, přesněji z německého výrazu *die Kommende* je odvozen dnes hojně užívaný terminus *technicus* komenda. Samotné *commendatoria* pak vychází z pojmu *commendator* (komtur), jímž se označoval řádový hodnostář, jenž měl na starosti správu řádového domu.⁷² Pokud tedy mluvíme o komendě, myslíme tím základní jednotku řádové struktury (řádový dům s privilegii, majetkem atd.) a současně i budovu nebo komplex budov, popřípadě sídlo řádu. Na rozdíl od jiných církevních řádů, a to jak kanovníckých, mendikantských či mnišských sídlících v kláštorech, není podoba tzv. komend dílem určitého konceptu založeného na příslušné řeholi a jejím dodržování. Podoba johanitských komend na území celé Evropy se vyznačuje značnou vizuální různorodostí, záviselou na tehdejších geografických podmínkách, momentální finanční situaci, stavební tradici dané lokality a jak trefně poznamenal Libor Jan s Vitem Jesenským, může být i výsledkem improvizace vzešlé z provázanosti laického rytířského prvku s prvkem řeholním.⁷³ Mohou tedy mít vzhled kláštera, hradu, tvrze, městského dvora, venkovské fary s hospodářskými budovami, nemocničního zařízení nebo jejich kombinací.⁷⁴ Areály johanitských komend, velmi často fortifikačně zabezpečených, obsahovaly kostel či kapli, budovu určenou členům rádu a ve většině případů i objekty hospodářské nebo špitální.⁷⁵

V českém převorství, které kromě Čech, do svého územního celku zahrnovalo i Moravu, Slezsko (Dolní a Horní), Uhry a rakouské země, existoval ve středověku ohromný počet komend vyznačujících se právě pestrostí svého vzezření.⁷⁶ I přes to, že jsou některé komendy dnes dochované pouze v torzálním stavu, pomocí písemných pramenů a stavebněhistorických průzkumů jsme schopni rekonstruovat jejich přibližnou podobu. S plně dochovanými areály johanitů se setkáváme jen v minimech případů, za všechny je možné zmínit jihočeské Strakonice či dolnorakouský Mailberg.

Dochováno je ovšem poměrně velké množství řádových kostelů, v jejichž architektuře se zračí zmíněná neuvěřitelná pestrost, ovlivněná téměř vždy místní stavební tradicí v dané lokalitě.⁷⁷ Například podoba špitálního kostela Božího Těla ve

⁷² K problematice organizace a struktury rádu zejm. BUBEN 2002, 25–29.

⁷³ JAN/JESENSKÝ 1996, 76.

⁷⁴ Ibidem, 76

⁷⁵ JAN/JESENSKÝ 1996, 76; MITÁČEK 2012, 103–106

⁷⁶ Ke konstituci českého převorství zejm. BORCHARDT 1999, 201–231; MITÁČEK 2005, 18.

⁷⁷ Na to upozornil ve svých pracích již Berthold Waldstein-Wartenberg např. WALDSTEIN-WARTENBERG 2008, 404.

slezské Vratislavi[2]⁷⁸ je svázána se stavební tradicí 14. století ve Slezsku, zatímco kostel Narození Panny Marie v Pičíně u Příbrami [3] má zase nejbliže k architektuře venkovských kostelů ve středních Čechách apod.⁷⁹

Samostatnou otázkou k řešení tedy je, jak vlastně rozdělit typologicky rozličné řadové domy johanitů v českém převorství do jasně vymezených kategorií. Určitým vodítkem pro nás mohou být informace z výpovědí dotazovaných příslušníků řádu při vizitaci komend, provedené v pražské diecézi roku 1373 (*Inquisitio domorum hospitalis s. Johannis Hierosolimitani per Pragensem archidiocesim facta anno 1373*), zpracované Václavem Novotným.⁸⁰ V ní jsou komendy rozděleny na dvě skupiny, a to domy konventní (*domos conventuales*) a domy farní (*domos ecclesias parrochiales*). Mezi konventní patří – Praha, Strakonice, Manětín, Ploskovice, Český Dub a Mladá Boleslav u sv. Víta. K farním pak – Pičín, Kadaň, Mladá Boleslav u sv. Jana Křtitele, Žitava, Hirschfelde a Kladsko.⁸¹ Někteří z dotazovaných členů považovali ovšem dům v Hirschfelde za filiální k Žitavě, Pičín a Horažďovice pak za filiální ke Strakonícím. Tyto dvě posledně uvedené však opravdu podřízenými byly. Mnohem zajímavější pramen, ve kterém jsou johanitské komendy rovněž rozděleny do určitých skupin, představuje listina krále Václava IV. z 23. února 1384.⁸² Ta byla vydána na základě zásluh Václavova milce a tehdejšího strakonického komtura Markolta z Vrutice, jenž byl od roku 1391 českým převorem.⁸³ Touto obsáhlou listinou král Václav IV. stvrdil veškerá privilegia a donace udělené komendě ve Strakonících již jeho otcem, císařem Karlem IV. v roce 1358.⁸⁴ Dále také potvrdil všechna privilegia a donace, u kterých se již setkáváme s dělením - komendám ve Strakonících (*domus et monasterium, conventus monasterii*), u Panny Marie v Praze (*conventus et monasterium*), Českém Dubu (*monasterium*), Manětíně (*domus*), Ploskovicích (*domus*), Kadani (*ecclesias parrochiales*), Horažďovicích (*ecclesias parrochiales*), Pičíně (*ecclesias parrochiales*), Mladé Boleslavi u sv. Víta (*ecclesias parrochiales*), Žitavě u sv. Jana (*ecclesias*

⁷⁸ K architektuře kostela Božího Těla ve Vratislavi např. ŁUŻYŃIECKA 1999 PILCH 2005, 416,

KUTHAN/ROYT 2016, 752.

⁷⁹ K architektuře kostela v Pičíně např. PODLAHA 1901, 80–84; POCHE 1980, 49; LÍBAL 2001, 320–321.

⁸⁰ NOVOTNÝ 1900.

⁸¹ Ibidem, 40,42,58,67.

⁸² NA ŘM. č. 995

⁸³ K osobě Markolta z Vrutice viz. SPĚVÁČEK 1986, 166–168; PEŠKA 1996, 11–33.

⁸⁴ NA ŘM. č. 992.

parrochiales), Hirschfelde (*ecclesias parrochiales*), Kladsku (*ecclesias parrochiales*), Reichenbachu – Dzierzoniówě (*ecclesias parrochiales*), Střihomi (*ecclesias parrochiales*), Velkém Týnci (*domus*) a Vratislavi (*domus*). Z výčtu můžeme seznat rozdělení do tří skupin – kláštery, domy a farní kostely. První tři, které jsou zmíněny jako kláštery (Strakonice, Praha, Český Dub), odpovídají tomuto označení nejen z hlediska své podoby evokující stavby monastického charakteru, ale i tím, že v čele jejich kněžské části stáli převorové (převor - *prior*), kteří vykonávali i částečnou biskupskou jurisdikci. Byli tím pádem nadřízeni kněžím z jiných komend.⁸⁵ Zajímavé je, že převor je podle listin z let 1391 a 1404 uváděn i v Manětíně,⁸⁶ zatímco ve vizitaci pražského domu z roku 1373 zde působivšího převora nenacházíme. Pražskému převorovi, který byl od roku 1301 nejvyšším kněžským představitelem řádu v českém převorství, přímo podléhali kněží z Kadaně, Manětína (do 1391) a Ploskovic.⁸⁷ Převorovi ze Strakonice, jehož funkce bývala spojena i s komturstvím, podléhaly domy v Horažďovicích a Pičíně. Českodubskému převorovi komendy u sv. Víta a u sv. Jana Křtitele v Mladé Boleslavi, Hirschfelde a Žitavě. Komendy v rakouských zemích pak podléhaly převorovi z Mailbergu. Pod koho spadaly původně komendy ve Slezsku, je zatím velkou neznámou, neboť prvního převora máme doloženého až k roku 1347, a to ve Velkém Týnci.⁸⁸ Pravděpodobně podléhala alespoň jejich část pražskému převorovi. Ve druhé polovině 14. století jsou pak doloženi převorové i u komendy v Malé Olešnici.⁸⁹ Stejný problém jako ve Slezsku vyvstává i na Moravě. Zde však s největší pravděpodobností žádný převor nefiguroval a moravské komendy podléhaly z části pražskému konventu u Panny Marie pod řetězem, a z části pod dolnorakouský Mailberg.⁹⁰

Touto analýzou však stále nenacházíme řešení, jak nepřeborné množství komend v českém převorství rozdělit do odpovídajících skupin, ve kterých by byla reflektována jak jejich stavební podoba, tak i majetkové zázemí, okolnosti založení, funkce apod. Právě problematika funkcí řádových domů johanitů v českém převorství je dalším velkým úskalím. Stejně jako je různorodá jejich podoba, je tomu tak i v případě důležitých funkcí jednotlivých komend. Jedna z funkcí však všechny řádové domy s

⁸⁵ Johanité byli řádem eximovaným, viz NOVOTNÝ 1900, 23.

⁸⁶ NA ŘM, č. 2838, 2840.

⁸⁷ JAN/JESENSKÝ 1996, 77.

⁸⁸ NA ŘM, č. 629.

⁸⁹ Komenda v Malé Olešnici byla původně majetkem templářů viz HEŠ 2007, 158–164.

⁹⁰ JAN/JESENSKÝ 1996, 77.

ostatními spojuje, a to rámci celé Evropy, české převorství nevyjímaje. Posláním řádových rytířů ve středověké Evropě nebyla ozbrojená ochrana hranic, ochrana důležitých cest⁹¹ ani péče o chudé a nemocné ve špitálech, jak se podle Libora Jana v odborné literatuře často a stále chybně uvádí.⁹² Jejich primární úkol spočíval ve vytváření stabilní ekonomiky dobrou péčí o majetky jim svěřené, z jejichž výtěžků mohly komendy alespoň částečně financovat vojenské aktivity v řádových centrech na Blízkém východě, ve Svaté zemi, posléze po pádu Akkonu v roce 1291, i na Kypru a Rhodu. Johanitské provincie v Evropě byly totiž povinny do zmíněných řádových center odvádět část svých příjmů tzv. *responze*.⁹³ Podle Libora Jana a ostatních badatelů věnujících se v posledních letech historii johanitů, další podružné činnosti jako vojenskou, špitální, charitativní, školskou apod. provozoval řád, jen v místech, kde pro ně byly vytvořeny dobré podmínky.⁹⁴ Této hypotéze bych však nepokládal až takový význam. Ano, *responze* musely být odváděny a představovaly poměrně tučné finanční obnosy, ale není mnoho lokalit jak v celé Evropě, tak v pro nás důležitém českém převorství, kde by u johanitských komend chybělo nemocniční zařízení, provozované řádovými rytíři nebo alespoň nebylo pod jejich správou.⁹⁵ Pokud už u určité komendy nebylo, stejně musíme brát v potaz fakt, že špitální a charitativní činnost byla prvotním posláním řádu už od dob jeho počátků ve Svaté zemi. Z toho pramení, že nelze, zejména špitální a charitativní činnost řádu na území českého převorství považovat za přidruženou. Zaměření řádu to vylučuje. Upozorňuji však, že touto úvahou nechci důležité řádové úkoly ekonomického charakteru odsunout na vedlejší kolej. Jen chci zdůraznit, že ekonomický zisk nebyl nadřazen péči o chudé a nemocné. Všechny úkoly vykonávané johanity na území Evropy, a tím pádem i českého převorství měly svou určitou váhu.

Z výše uvedeného však opět nevyplývá odpověď na mnohokrát kladenou otázku, jak tedy jednotlivé komendy rozdělit. Libor Jan s Vítem Jesenským v de facto jediném článku zabývajícím se stavební podobou a funkcí johanitských komend na poli evropské uměnovědné historiografie, je rozdělili do tří skupin - městské, vesnické a v podobě

⁹¹ Tato činnost řádu v centrální Evropě opravdu vykonávána být nemohla, neboť johanité se podle řádových statut směli účastnit jen bojů s nevěřícími. Viz. KUHN 1962, 6–55.

⁹² Např. WALDSTEIN-WARTENBERG 2008, 104–105.

⁹³ Roční splátka určená řádovému centru na východě.

⁹⁴ Zejm. JAN/JESENSKÝ 1996, 76; MITÁČEK 2005; SVOBODA 2006.

⁹⁵ Srovnej MITÁČEK 2010, 140–142; MITÁČEK 2012, 102.

tvrzí či hradů.⁹⁶ Tento příspěvek je vlastně i jediným, který je možné vztáhnout na ostatní rytířské řády.

Víme tedy naprosto obecně, že komendy johanitů měly velmi různorodou podobu, byly odlišné lokace a takto bychom mohli pokračovat dále. Proto považují rozdělení Jana a Jesenského, i přes některé nedostatky za určitý základ, ze kterého lze vycházet. Osobně si myslím, že při takovém dělení by měl být kladen důraz primárně na jejich umístění, nikoli na jejich podobu. Ale také zohledňovat i jejich funkce, a to zejména špitální, či zda se jednalo o prosté sakrální objekty, u kterých johanité vykonávali pouze duchovní správu.

Městské komendy (např. Kroměříž,⁹⁷ Vratislav⁹⁸) sestávaly převážně z kostela (kaple), řádové budovy, která bývala často spojena se špitálním zařízením, dále pak hospodářských objektů a v některých případech i školy či pivovaru. Je důležité si při jejich dělení uvědomovat, zdali se nejednalo spíše o menší komendu farního rázu (např. Horažďovice⁹⁹ [4]). Dále existují velmi často i případy, kdy městské komendě v určité lokalitě byl darován do správy ve stejné lokalitě již existující špitál, který s původními johanitskými objekty nikterak nesouvisel a mohl se od nich nacházet i ve značné vzdálenosti (např. Kladsko¹⁰⁰). Nežádá se setkáváme i s případy řádových far (komend farního charakteru), které rovněž spravovaly k nim původně nepřislušející špitální zařízení s vlastní kaplí či kostelem (Stříhom¹⁰¹ [5]). Je však pozoruhodné, že s každou typickou městskou komendou, nemyslím teď ty farní, je vždy nějaké takové zařízení spojeno (např. Kadaň¹⁰²). Nepředpokládá se pouze u komendy pražské, jak tvrdí Zdeňka Hledíková,¹⁰³ ale jsem toho názoru, že jeho existenci zde v žádném případě nemůžeme vyloučit. Proto by bylo záhodno, aby městské komendy podléhaly nějakému

⁹⁶ JAN/JESENSKÝ 1996, 76–77.

⁹⁷ NA ŘM, č. 2823; K zaniklé komendě se špitálem a kostelem sv. Jana Křtitele viz SVÁTEK 1986, 25–

40; JAN/JESENSKÝ 1996, 78–79; FOLTÝN A KOL. 2005, 383–388.

⁹⁸ NA ŘM, č. 1697; NA ŘM, č. 1708; NA ŘM, č. 1709; NA ŘM, č. 1710; NA ŘM, č. 1711; Ke komendě se špitálem viz HEŠ 2007, 165–174; SURDACKI 2015, 76.

⁹⁹ CDB IV/1, č. 225; RBM II, č. 2801; NA ŘM, č. 2133; NA ŘM, č. 2134; RBM II, č. 2811. Ke zdejšímu

kostelu sv. Petra a Pavla zejm. LÍBAL 1942, 104–105; KUTHAN 1994, 110–113.

¹⁰⁰ NA ŘM, č. 2891. Ke komendě v Kladsku např. SAUERMAN 1909; MITÁČEK 2006, 17–40. K jejímu

kostelu Nanebevzetí Panny Marie s odkazy na další literaturu zejm. KUTHAN 2008, 462–467.

¹⁰¹ NA ŘM, č. 1, HEŠ 2007, 132–139. K architektuře zdejšího kostela sv. Petra a Pavla zejm. KUTZNER

1975, 275–316; STULIN 1978; KUTHAN/ROYT 2016, 775–780.

¹⁰² Zejm. ŠIMÁK 1938, 565–567; VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 279–280; PACHNER 1997, 33–39.

¹⁰³ HLEDÍKOVÁ 1987, 75–76.

podrobnějšímu dělení dle určitých kritérií, která můžeme shledat na námi známých památkách řádových objektů či jejich komplexech. Dělení je tak možné provést na – městské komendy se špitálem, městské komendy farního charakteru bez známé existence špitálního zařízení, městské komendy farního charakteru se špitálem. Pro určitou přehlednost podotýkám, že toto rozdělení může být určitým způsobem zavádějící, neboť v něm není reflektována poloha špitálu - zda byl uvnitř vlastního areálu komendy či mimo něj. Je to z důvodu přehlednosti a zjednodušení, aby nedošlo ke zmatkům a zbytečným složitostem. Pro výše uvedenou kategorizaci je velmi důležitá přítomnost špitálu spravovaného johanity. Velmi specifická je situace v Žitavě, kde ke komendě s kostelem Panny Marie [6], ležící mimo tehdejší město, náležel farní kostel se školou uvnitř města a starší špitál, který johanité získali až později do své správy.¹⁰⁴ Obdobný je i případ tzv. Hrobnicko-Hlubčické komendy ve Slezsku.¹⁰⁵ Z těchto příkladů názorně vyplývá, že je třeba vykonat ještě veliký kus heuristické a komparační práce na daném tématu.

U venkovských komend je přeci jen situace o mnoho jednodušší. Kromě lokace se ve finálním důsledku svou podobou příliš neliší od komend městských, a stejně jako ony mohou mít mnoho podob. Sestávaly především z kostela, dále pak objektu obývaného členy řádu, hospodářských budov apod., často také bývaly opevněné. V některých případech u nich víme i o existenci špitálu avšak jen výjimečně. I tak je ale z hlediska kategorizace snazší, aby byly rozdělené dle typů, a to z důvodu jejich umístění na komendy venkovské bez špitálu anebo naopak se špitálem. S venkovskými komendami se setkáváme na území někdejšího českého převorství zejména na Moravě. Například můžeme zmínit dnes již z velké části zaniklé komendy v Příbicích na Břeclavsku [7],¹⁰⁶ Hrádku na Znojemsku¹⁰⁷ nebo v Pičíně na Příbramsku [8],¹⁰⁸ kde po nich zůstaly jen kostely. Co se péče o nemocné týče, doposud známe pouze dvojici venkovských komend na území českého převorství, u kterých máme doloženo špitální zařízení. Obě se nacházejí v Dolním Rakousku, a to

¹⁰⁴ Ke komendě v Žitavě s odkazy na veškerou literaturu a písemné prameny viz HRACHOVEC 2006.
Ke

kostelu Panny Marie např. KUTHAN 1994, 535–537; WINZELER 2015, 454–470.

¹⁰⁵ CDB I, č. 402; NA ŘM, č. 146; NA ŘM, č. 149; NA ŘM, č. 150; GANCARCZYK 1985, 191–201.

¹⁰⁶ Např. UNGER 1979, 273–281 UNGER 1983, 314–320, FOLTÝN A KOL. 2005, 623–624.

¹⁰⁷ FOLTÝN AKOL. 311–312.

¹⁰⁸ NA ŘM, č. 2146, RBM III, č. 570, 237–238. Ke komendě a kostelu Narození Panny Marie viz PODLAHA 1901, 80–84; POCHE 1980, 49; LÍBAL 2001, 320–321; SVOBODA 2006, 145–149. K nástěnným malbám zachovaným v jeho presbytáři naposledy VŠETEČKOVÁ 2010, 223–227.

jedna v Unterlaa¹⁰⁹ [9] u Vídně a druhá v obci s příznačným názvem Spital bei Weitra [10] ve Waldviertelu (Lesní čtvrti) na severozápadě Dolního Rakouska,¹¹⁰ tedy na území sousedícím s českými hranicemi. V českých zemích se s žádným příkladem venkovské komendy se špitálem nesetkáváme, avšak podle mého názoru nemůžeme jejich dávnou existenci vyloučit. Je možné, že se nacházel např. u někdejšího johanitského dvora se správní funkcí s raně gotickou kaplí sv. Kateřiny ve Varvažově [11], malebné vesnici na Písecku, ležící na důležité cestě v oblasti Povltaví.¹¹¹ V této lokalitě měli johanité ve vlastnictví mnoho lesů i další vsi, zejména v okolí Čimelic a zajišťovali zde také plavení dříví a naturálií po nedaleké Vltavě do Prahy.¹¹² Místní kaple se zámečkem stojícím na místě původního dvora tak stojí rozhodně za budoucí podrobnější bádání.

Poslední skupinu v rámci přehlednější kategorizace komend rytířského řádu johanitů podle Libora Jana a Víta Jesenského tvoří tzv. komendy v podobě hradu či tvrze. U některých je doložena i existence špitálu, což ovšem nemá dělení u této skupiny žádný vliv. Podstatná je pro nás v tomto případě jejich lokace a podoba sídla s fortifikací většího rozsahu. Mezi nejdůležitější hradní komendy v českém převorství patří jihočeské Strakonice [12],¹¹³ severočeský Český Dub,¹¹⁴ dolnorakouský Mailberg [13].¹¹⁵ Jedině v tomto případě lze s Janem a Jesenským bezvýhradně souhlasit.

Zejména hrad ve Strakonících je jak z historické, tak z uměleckohistorické stránky určitým fenoménem naší země, potažmo celé střední Evropy, a to díky svému spojení důležitého zeměpanského hradu rodu Bavorů ze Strakonic se sídlem rytířského řádu johanitů v jeden celek. Snoubí se v něm navíc různé stavební fáze do podivuhodného celku, který doplňují zachované nástěnné malby [14] a sochy [15].

¹⁰⁹ NA ŘM, č. 1297. K zaniklé komendě s dodnes stojícím kostelem sv. Jana Křtitele viz ORTOLF 109–118.

¹¹⁰ Např. KATZENSCHLAGER 1973, 169–176.

¹¹¹ Zejm. SOMMER/FRÖHLICH/PAVELEC/ADÁMEK/ZHOŘ 2003.

¹¹² SVOBODA 2006, 47.

¹¹³ Obecně ke komendě ve Strakonících s odkazy na starší literaturu a písemné prameny viz SVOBODA 2010.

¹¹⁴ NA ŘM, č. 2820–2822. Ke komendě obecně zejm. EDEL 1992a, 28–30; EDEL 1992b, 395–400; EDEL

1993; PROSTŘEDNÍK 1995, 207–210; VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 204–206;

KOVÁŘ/ÚLOVEC/MATIÁŠEK/SEMERÁD 2015, 172–193.

¹¹⁵ Komenda v Mailbergu je nejstarší ve střední Evropě. Její vznik je datován někdy do doby kolem poloviny 12. století. NA ŘM, č. 1244. Ke komendě viz LECHNER 1976; LECHNER 1977, 399–411;

WELTIN 1996, 187–201.

Jedná se tedy o komplex z umělecko-historické stránky snad nevyčerpatelný. Dlužno dodat, že strakonický hrad stále čeká na svou obsáhlejší monografii.¹¹⁶

Z výše uvedeného bych proto rozdělení komend do jednotlivých kategorií podle Libora Jana a Víta Jesenského poupravil a rozšířil na - městské komendy se špitálem, městské komendy farního charakteru bez špitálu, městské komendy farního charakteru se špitálem, venkovské komendy bez špitálu, venkovské komendy se špitálem a tzv. komendy v podobě hradu.

Otázkou je, kam zařadit „městskou komendu“ u Panny Marie pod řetězem na Malé Straně v Praze, u které se špitální zařízení nenacházelo, jak se domnívá Zdeňka Hledíková.¹¹⁷ Myslím, že jeho existenci nemůžeme vyloučit, jen zkrátka nemáme písemné prameny, které by jeho přítomnost mohly doložit. Samotné situování komendy v blízkosti řeky Vltavy, vodního toku, tak důležitého pro fungování špitálních zařízení, naznačuje, že se zde mohlo nacházet. Problematikou komendy a kostela Panny Marie pod řetězem se budu zabývat podrobněji v závěrečné kapitole. V ní se také pokusím najít možné řešení jejího zařazení do výše uvedeného systému.

2.2. Úvod do problematiky špitální architektury ve středověku

Jak jsem již zmínil, prvotním posláním řádu johanitů bylo poskytování péče nemocným, chudým a dalším potřebným. Tuto činnost si na rozdíl od vojenské řád udržel až do dnešní doby, kdy provozuje po celém světě mnoho zařízení charitativního a nemocničního rázu, povětšinou velmi úspěšně. I když podle Libora Jana nebyla pro johanity v českém převorství tato péče stěžejní, bylo na jeho území poměrně hodně

¹¹⁶ Z obsáhlé literatury ke komendě ve Strakoniciích. K architektuře např. BIRNBAUMOVÁ 1947; KUTHAN 1967, 117–129, 165–174; KUTHAN 1982, 298–301; KUTHAN 1994, 374–384; DURDÍK 1995, 271–272; VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 644–646; KUPKA 2001; KOTLÁROVÁ 2002, 49–85. K nástěnným malbám v kapitulní síni, ambitu a kostele např. DVOŘÁKOVÁ 1951, 20–24; DVOŘÁKOVÁ/MERHAUTOVÁ 1958, 126–149; SCHMIDT 1969, 169; STEJSKAL 1984, 298–299; MARTAN 1993, 262–267; SCHMIDT 1993, 145–152; STEJSKAL 1993, 153–160; ROYT 2002, 28; KUTHAN/ROYT 2016, 222–223. K sochařským památkám (Madona Strakonická, Mystické Ukřížování, Pieta) např. MATOUŠ/DENKSTEIN 1953, 92; HOMOLKA 1982, 96; KUTHAN/ROYT 2016, 208.

¹¹⁷ HLEDÍKOVÁ 1987, 75–76.

špitálních zařízení provozováno. Proto je nutné, abych zde alespoň ve stručné podobě seznámil s jejich historickým vývojem a architekturou v období středověku, neboť podoba johanitských komend byla v mnoha ohledech ovlivněna právě těmito ústavy. A to i bez ohledu na skutečnost, zda se u dané komendy špitál nacházel či nikoli. Stejně tomu bylo i u komend ostatních rytířských řádů např. německých rytířů. Rovněž bych zde rád upozornil, že johanité sami obohatili špitální architekturu o jeden nový prvek, a to dvoupodlažní špitální kostel, se kterým se setkáme ve většině případů právě na jejich půdě.

Pojem špitál (něm. *das Spital*, angl. *Hospital*), má svůj původ v latinském slově *hospitale* (nemocnice, hospic), které vychází z latinských substantiv *hospes* (host) a *hospitium* (pohostinství). Moderní špitální zařízení vznikala v návaznosti na tzv. starobyzantské xenodochie – domy určené k pohostinství (z rec. *Xenos* – cizinec a *dechomai* - přijmout, přijímat). Tyto objekty sloužily k přenocování na dlouhých cestách zejména kupcům a poutníkům, cestujícím do Svaté země či na další významná místa a jsou časově spojená s prvopočátky křesťanství. Tato zařízení také poskytovala svým návštěvníkům péči při náhlém onemocnění či možnost ošetření zranění, která utrpěli během cesty. Výskyt xenodochií se omezil především na místa u významných dálkových cest. První xenodochium bylo založeno sv. Basilem Velikým někdy kolem či po polovině 4. století v Kayserii, centru tehdejší křesťanské vzdělanosti, ležící na území dnešního Turecka.¹¹⁸ Do západní Evropy se xenodochia postupně šířily až od konce 4. stol., v rámci neustále se posilující pozice křesťanství v Římské říši. Jejich největší rozmach je však spojen až se založením řádu benediktinů, neboť jednou z jejich řádových povinností byla právě péče o staré, nemocné a jinak potřebné. Pro tyto účely byly zakládány u benediktinských klášterů tzv. infirmaria (klášterní špitály) - z lat. *infirmus* – chorý, slabý.¹¹⁹ S takovýmto objektem se můžeme seznámit již na kresbě ideálního plánu benediktinského kláštera ze St. Gallen z počátku 9. století.¹²⁰ Infirmaria jsou defacto přímými předchůdci špitálů v moderním slova smyslu. Ve svých počátcích se jednalo buď o pouhou místnost či budovu v areálu konventu, která sloužila především členům řádu, záhy však i osobám z celé klášterní komunity.¹²¹ Infirmaria byla postupem času doplněna o další budovu, nazvanou již obecně *hospitale* (špitál), do které byly přijímáni pocestní, nemocní, sirotci a mnozí další. Vzrůstající počet obyvatel

¹¹⁸ Např. JETTER 1973, 5–9.

¹¹⁹ SOMMER 2005, 11–23; DIRMEIER 2009, 83–87.

¹²⁰ Např. BINDING-UNTERMANN 1985, 49–74; FOLTÝN/SOMMER 2014, 89–111.

¹²¹ SOMMER 2005, 11–23; DIRMEIER 2009, 83–87.

v Evropě a masově se šířící poutnictví v 8. a 9. století směřovalo logicky k většímu nárůstu takovýchto zařízení, která vznikala pod patronátem církevních institucí (jak jsem již uvedl u klášterů) a dále u kapitul a sídel biskupů. Obecně se dělily se na dvě skupiny – špitály pro chudé (*hospitale pauperum*) a špitály pro bohatší vrstvu obyvatelstva (*hospitale divitum*).¹²² Nejstarším příkladem nemocničního zařízení vůbec, je dodnes existující Hôtel-Dieu v Paříži, který byl založen biskupem sv. Landerikem v roce 651.¹²³ V souvislosti s masivním rozvojem a zakládáním nových měst ve 12. -13. století se špitální zařízení ve velké míře stávala součástí i městského organizmu. Jednalo se tzv. civilní nebo lépe řečeno městské špitály (něm. *Bürgerspital*).¹²⁴ Ač na jejich provozu měla zásadní podíl stále církev, a to zejména rytířské a špitální rády – johanité, templáři, němečtí rytíři, křížovníci s červeným křížem – Strážci Božího hrobu, rytíři sv. Ducha, křížovníci s červenou hvězdou a křížovníci s červeným srdcem, vznikaly převážně z nákladů šlechty či bohatého měšťanstva.¹²⁵ Obzvláště pak řád sv. Ducha, založený na konci 12. století v jihofrancouzském Montpellier, patřil ohledně správy městských špitálů v celoevropském měřítku k neaktivnějším.¹²⁶ Pozoruhodné je, že v zemích českých tomu tak nebylo. Zde byli dominantní, co se týče správy špitálních zařízení především johanité, němečtí rytíři a hlavně křížovníci s červenou hvězdou.¹²⁷ V polských zemích pak výraznou úlohu ve výkonu špitální péče sehrál řád křížovníků s červeným křížem – Strážců Božího hrobu.¹²⁸ Božehrobci se usadili mimo jiné i na území dnešního Nového Města pražského, konkrétně u staršího, dnes zaniklého kostela sv. Petra a Pavla na Zderaze, kde působili od svého příchodu kolem roku 1190 s menší přestávkou až do reforem Josefa II.¹²⁹ Podobně tomu tak bylo i v případě křížovníků s červeným srdcem - tzv. cyriaků, které přivedl do Prahy král Přemysl Otakar II. v roce 1256 a usadil je na Starém Městě pražském na místo, kde se dnes nachází základní škola a hotel Intercontinental. Cyriaci si zde nechali vybudovat rozsáhlý klášterní areál s kostelem sv. Kříže Většího, v němž působili s menšími přestávkami až do josefínských reforem. Řádový kostel, který představoval jednu z významných památek fundátorské

¹²² Např. BLÁHOVÁ 1987, 44–47.

¹²³ Např. EYSYMONTT 2008, 10.

¹²⁴ WINKLER 1960, 1–56.

¹²⁵ BLÁHOVÁ 1987, 45–47.

¹²⁶ Např. BUBEN 2002, 97–102; SURDACKI 2015 64–69.

¹²⁷ Např. SVÁTEK 1970, 520–521; VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 136–137; BUBEN 2002, 133–153.

¹²⁸ Např. CARLEN 1990; SURDACKI 2015 62–64.

¹²⁹ Ke kostelu sv. Petra a Pavla viz VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 558–561; ČECHURA 2012, 206.

činnosti Přemysla Otakara II. sloužil v 19. století jako skladiště popřípadě chlévy a byl zbořen v rámci asanace v roce 1890.¹³⁰

Mezi typické příklady způsobu vzniku městského nemocničního zařízení patří např. obrovský špitál sv. Ducha v Lübecku ve Šlesvicko-Holštýnsku, založený v roce 1286 z popudu obchodníka a radního Bertrama Mornewega. Na jeho samotný provoz pak dohlížel rytířský a špitální řád sv. Ducha.¹³¹

Specifickými zařízeními byla tzv. leprosaria, kdy se jednalo o špitály určené nemocným, kteří trpěli malomocenstvím (leprou). Tato vysoce agresivní choroba se do Evropy rozšířila v důsledku křížových výprav a objevovala se primárně v hustěji osídlených lokalitách. Z toho důvodu se zařízení určená pro takto postižené zakládala mimo městské brány, aby zdraví jedinci nepřišli s nemocnými do přímého kontaktu. Řádem, který spravoval tyto instituce, byl vojenský a špitální řád rytířů sv. Lazara Jeruzalémského.¹³²

Špitály městské i čistě církevní fungovaly na podobné bázi od svých počátků s pouze malými obměnami až do 17. století, kdy začaly vznikat nemocnice tak, jak je vlastně známe dnes. Změny v tomto velkém časovém horizontu mezi 12. a 17. stoletím lze pozorovat jen např. z hlediska jejich zaměření - konfesního (utrakvisté) či etnického (židé) apod.¹³³

Hodnou samostatného zpracování je problematika špitální architektury ve středověku, která do dnešní doby nebyla v uměleckohistorické literatuře dostatečně reflektována. Výjimečně se tímto „nepopulárním“ tématem zabývalo jen několik málo německých, rakouských a v malé míře i polských badatelů, z jejichž nejdůležitějších prací budu v následujícím textu vycházet především. V našem domácím prostředí je toto téma až trestuhodně opomíjeno. Dosavadní pozornosti se těšily jen některé špitály ve vybraných městských lokalitách, např. v pražských městech nebo určité jejich skupiny v jasně vymezeném časovém horizontu apod. Navíc jsou tyto práce především charakteru historického.¹³⁴ Problematika typologie jejich architektury, a to zejména v kontextu s obdobnými zařízeními v tehdejší Evropě či alespoň v českých zemích, nebyla dosud vůbec zpracována. Výjimkou jsou práce věnující se architektuře jednotlivých špitálů a

¹³⁰ Např. KOŘÁN 1968, 173–195; VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 532–533; DRAGOUN 2002, 162.

¹³¹ Např. CRAEMER 1963,

¹³² Např. BUBEN 2002, 155–172; SCHÖNE 2005; MÜHLECHNER 2009.

¹³³ SVOBODNÝ/HLAVÁČKOVÁ 1999, 9.

¹³⁴ Zejména viz SECKÝ 1928; NOVÝ 1987, 62–73; HLEDÍKOVÁ 1987, 74–90; SVOBODNÝ 2008, 351–380.

jejich svatyním. Za všechny bych zmínil práce manželů Líbalových¹³⁵ a Františka Záruby¹³⁶ o špitálu křížovníků s červenou hvězdou s kostelem sv. Františka z Assisi, založeného u paty Juditina mostu sv. Anežkou Českou,¹³⁷ nebo z poslední doby studii od autorů Miroslava Kováře, Martina Musílka a Anny Prokopové o zaniklém špitále s kostelíkem sv. Bartoloměje na Novém Městě pražském.¹³⁸

Zjednodušeně lze uvést, že středověké špitály můžeme rozdělit na dva základní typy – klášterní (infirmaria) a městské. Jejich podoba se ve své podstatě v mnohém nelišila. Téměř vždy se jednalo o komplex staveb, jež zahrnoval patrovou, někdy i vícepatrovou budovu, založenou na obdélném půdorysu nebo jejich sestavu, ke které byla připojena kaple či kostel. V menší míře, zejména u klášterních špitálů, se jednalo o budovy bez příslušného patra. A právě způsob připojení sakrální stavby k nemocniční budově (budovám), popř. způsob jeho propojení s prostory pro poutníky či nemocné, je hlavním určujícím prvkem pro rozdělení architektonické podoby středověkých a rovněž raně novověkých špitálů, které však nejsou předmětem této práce.

Jedním z prvních, kdo se problematikou špitální architektury ve středověku zabýval, byl architekt Ulrich Craemer ve studii *Das Hospital als Bautyp des Mittelalters* publikované roku 1963.¹³⁹ Craemer se věnoval primárně architektonické podobě středověkých špitálních zařízení na území Francie a Německa a rozděлил je na čtyři základní typy: 1) *Kapellenanschluss in Fortsetzung der Längsachse* (špitál s kaplí /kostelem, jež plynule navazuje na nemocniční budovu v její prodloužené podélné ose západ – východ) 2) *Winkelanschluss der Kapelle* (špitál s kaplí /kostelem, vytvářející v místě spoje s nemocniční budovu pravý úhel. Tento typ je charakteristický svou různorodostí a existuje mnoho variant řešení jeho dispozice.) 3) *Parallelanschluss der Kapelle* (špitál s kaplí umístěnou paralelně vůči nemocniční budově) a za 4) *Hospitalanlage mit Arkadenhof* (špitál s nádvoří arkádou).

Dalším významným počinem zabývajícím se architekturou špitálů je disertační práce Eberharda Grunskyho *Doppelgeschossige Johanniterkirchen und verwandte Bauten. Studien zur Typengeschichte mittelalterlicher Hospitalarchitektur* publikovaná v roce 1970.¹⁴⁰ Grunsky se zde alespoň částečně věnoval jako jediný badatel,

¹³⁵ LÍBAL/LÍBALOVÁ 1942, 68–71.

¹³⁶ ZÁRUBA 2013, 151–165.

¹³⁷ K tématu naposledy s odkazy na starší literaturu viz SOUKUPOVÁ 2015.

¹³⁸ KOVÁŘ/MUSÍLEK/PROKOPOVÁ 2012, 77–90.

¹³⁹ CRAEMER 1963.

¹⁴⁰ GRUNSKY 1970.

problematice johanitských dvoupodlažních kostelů. V ostatních oddílech své disertace pak vycházel především z prací Ulricha Craemera.

V roce 1983 publikoval Emanuel Braun studii věnovanou špitálními kostelům ve starém Bavorsku - *Die mittelalterlichen Spitalkirchen in Altbayern, Studien zur Typologie und zum Verhältnis von Bauaufgabe und Architektur*, ve které přijímá Craemerovo rozdělení a rozšiřuje ho o další dva typy, kterými jsou již defacto klasická nemocniční zařízení: *Einraumtypus* (špitál s drobnou kaplí tvořící s nemocniční budovou jeden prostor) a *Typus der räumlichen Trennung* (špitál s kaplí a nemocniční víceprostorovou budovou).¹⁴¹ Posledně uvedený typ oproti předchozímu nelze uvádět jako samostatný, neboť kupříkladu u tzv. úhlového typu (*Typus des Winkelanschlusses*), ale i u dalších, může být nemocniční budova či její část rozdělena na více prostor, především z hygienických důvodů.

Důležitý pro dělení špitálních zařízení je hlavně jejich půdorys, z něhož lze jednotlivé skupiny a podskupiny odvozovat. Tento důležitý poznatek uvedl již Friedrich Mühling ve své diplomové práci obhájené v roce 1985 na technické univerzitě ve Vídni, ve které podrobně zpracoval po stránce architektonické všech 29 dochovaných městských špitálů na území Dolního Rakouska. A rozdělil je podle jejich půdorysů na uzavřené a otevřené.¹⁴²

Důležitou prací pro poznání architektury středověkých špitálů je diplomová práce Gertraudy Blaschko z roku 1997, ve které katalogizovala veškerá klášterní a městská nemocniční zařízení na území dnešního Rakouska. Z nepochopitelných důvodů ovšem v práci nereflektovala špitály venkovské, které jsou pro pochopení středověké nemocniční architektury z komplexního hlediska velmi důležité. Blaschko vychází při dělení špitálů na jednotlivé typy přes menší zjednodušení, z prací Craemera a Brauna. (*Typus des Winkelanschlusses*, *Typus der Parallelstellung*, *Typus der Hofanlage*, *Einraumtypus*, *linearer Typ*).¹⁴³

Asi nejzásadnějším badatelským počinem věnovaným špitálnictví z posledních let je sborník *Europäisches Spitalwesen: Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit*, editovaný Martinem Scheutzem a vydaný v roce 2008.¹⁴⁴ Toto velkolepé dílo obsahuje objevené studie od předních odborníků z celé Evropy

¹⁴¹ BRAUN 1983.

¹⁴² MÜHLING 1985.

¹⁴³ BLASCHKO 1997.

¹⁴⁴ SCHEUTZ 2008.

zabývajících se tímto tématem. Nachází se v něm i příspěvky z per českých autorů jako např. Petra Svobodného, jenž se ve své studii věnuje historii středověkých a raně novověkých špitálů na území Čech a Moravy.¹⁴⁵ Z uměleckohistorické stránky je velice zajímavý článek o špitálech ve středověku a raném novověku v Uhrách od Judit Majorossy a Katalin Szende.¹⁴⁶

V následující části textu bych velmi rád uvedl příklady jednotlivých typů špitálních zařízení ve středověku na území střední Evropy. Co se týče jejich dělení, budu vycházet z typologie určené Ulrichem Craemerem, v kombinaci s jeho doplněním od Emanuela Brauna. Některé však budou vynechány. Představím pouze čtveřici těch nejzákladnějších a pokusím se také v jednotlivých úsecích textu uvést, pokud jsou známy, i některé příklady na území České Republiky. V jejich závěru rovněž zmíním některé evropské komendy johanitů, které po formální stránce spadají do uvedených typologických skupin.

Prvním a nejrozšířenějším typem špitálního zařízení je *Winkelanschluss der Kapelle* či také *Typus des Winkelanschlusses*, ve volném překladu typ úhlový, což je ovšem termín velmi nedostačující. Obecně se v prvé radě jedná o špitál s kaplí či kostelem, jehož osa svírá s nemocniční budovou pravý úhel. Z této definice však vyplývá, že jde o typ, vyznačující se bohatostí na varianty řešení jeho dispozice. Jedním z takových řešení je případ, kdy ke špitálnímu kostelu orientovanému na východ je budova nemocnice napojena kolmo a svírá tak s ním pravý úhel. S takovouto dispozicí špitálního zařízení se setkáme např. v hornorakouském Bad Leonfeldenu [16].¹⁴⁷ I některé johanitské komendy jsou založeny na podobném půdorysu. Konkrétně se s ním setkáme v dolnorakouském Unterlaa, kde stála budova komendy, která sloužila ve středověku jako špitál pro poutníky. Nicméně podle jejího odkrytého základového zdiva můžeme spolehlivě rekonstruovat její podobu a způsob napojení na svatyni, která je dnes barokně upravena.¹⁴⁸ Mnohem zajímavější a častější variantou „úhlového typu“ špitálu je typ, v jehož případě je orientovaná svatyně napojena na nemocniční budovu ve středu její východní stěny, a tím pádem hlavní osa kostela proniká středem budovy a vlastně ji rozděluje na dvě pomyslná křídla. Ke klasickým ukázkám tohoto „poddruhu“

¹⁴⁵ SVOBODNÝ 2008, 351–380.

¹⁴⁶ MAJOROSSY/SZENDE 2008, 409–454.

¹⁴⁷ Např. BRAUN 1983, 60.

¹⁴⁸ ORTOLF 1975, 109–118.

patří např. špitální komplex v durynském Erfurtu [17].¹⁴⁹ V českém prostředí se s takovým typem špitálu nesetkáváme. Nicméně např. komenda německých rytířů s kostelem sv. Kateřiny v Chomutově svým půdorysným řešením do této podskupiny spadá přímo ukázkově [18].¹⁵⁰ Kromě těchto uvedených skupin se s nimi velmi často setkáváme v rámci jejich kombinací s dalšími typy.

Další skupinu středověkých špitálních zařízení představuje tzv. *Typus der Längsanbindung* neboli *Kapellenanschluss in Fortsetzung der Längsachse*. Tento typ, který je nejrozšířenějším na území Bavorska, má v základu podobu špitálu s kaplí (kostelem), jež plynule navazuje na nemocniční budovu v její prodloužené podélné ose západ – východ. Takto řešený byl např. dávný špitál křížovníků s červenou hvězdou s kostelem sv. Františka z Assisi u Juditina, posléze Karlova mostu na Starém Městě pražském [19].¹⁵¹ U rytířského řádu johanitů spatřujeme tento typ v dolnorakouské obci Spital bei Weitra.¹⁵²

Za zmínku také stojí, že s kombinacemi předchozích dvou uvedených typů, tedy *Typus des Winkelanschlusses* a *Typus der Längsanbindung*, se velmi často setkáváme u johanitských komend. Za všechny můžeme uvést významnou komendu ve švýcarském Bubikonu [20].¹⁵³

Třetím typem, který zde uvedu, je tzv. *Typus de Parallelstellung*. Jedná o špitál s kaplí, umístěnou paralelně vůči nemocniční budově. Hlavní osy kostela a objektu nemocnice jsou tedy vůči sobě rovnoběžné. S tzv. paralelními typy městských špitálů se můžeme setkat např. v Nördlingenu [21].¹⁵⁴ Známe také komendy johanitů, které bychom mohly do této skupiny bez ostychu zařadit. Za všechny jmenujme komendu Schwabisch Hall v Bádensku-Würtembersku [22]¹⁵⁵ nebo ve, z tohoto hlediska poměrně neznatelném, švýcarském Münchenbuchsee.¹⁵⁶

Posledním a nejvzácnějším typem špitálů jsou tzv. jednoprostorové špitály (*Einraumtypus*). Tato skupina je zjednodušeně řečeno typická tím, že se jedná o kostel se špitálem, tvořící jeden poměrně rozlehlý prostor. Nejvíce příkladů těchto „hal“

¹⁴⁹ CRAEMER 1963, 60.

¹⁵⁰ Např. KUTHAN 1994, 139–146; VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 252–253.

¹⁵¹ Viz pozn. č. 126, 127.

¹⁵² Např. KATZENSCHLAGER 1973, 169–176.

¹⁵³ Např. BRÜHLMANN/TOMASCHETT 2000.

¹⁵⁴ CRAEMER 1963, 76–78; GEIGER 1988, 229–247.

¹⁵⁵ Naposledy s odkazy na další literaturu viz WEBER 2008.

¹⁵⁶ Např. RIESEN 1975; ZIMMERMANN 2005.

můžeme nalézt ve Francii. Za všechny zmiňme např. infirmárium v cisterciáckém klášteře v Ourscampu [23].¹⁵⁷

Problematika architektury špitálních zařízení je velmi těžko řešitelná a rozhodně stojí za podrobnější výzkum. Tato část textu budiž jen exkursem pro bližší pochopení. Protože, jak jsem uvedl, je pro nás důležitá z hlediska podoby některých johanitských komend, které ve své podobě z těchto institucí v mnohém vycházejí. Je tomu logické u johanitských špitálů, ale setkáváme se s takovými případy i u komend, kde se špitál nenacházel, ačkoli ne tak často.

Jak jsem uvedl na začátku této kapitoly, i sami johanité přispěli do vývoje středověké špitální architektury jedním velice působivým prvkem. A to užíváním patrových špitálních kostelů. Je zde však důležité podotknout, že v rámci celoevropského vývoje nemocničních zařízení se jedná o prvek nepříliš podstatný, neboť zůstal omezen jen na prostředí řádu.

Tato specifická forma kostela, kde prostor v patře sloužil z důvodu jejich ochrany nemocným nebo poutníkům a přízemí pak buď obyčejné veřejnosti či představitelům řádu, se objevila i v Evropě. Vznik tohoto typu špitálního kostela má své kořeny ve Svaté zemi. Někdy na počátku 12. století si bratrstvo spravující jeruzalémský špitál, ze kterého o pár let později vznikl řád johanitů, vestavělo do špitálního kostela sv. Jana Křtitele patro [24].¹⁵⁸ Problematikou těchto kostelů se dosud zabýval z celkového hlediska zatím jako jediný badatel Eberhard Grunsky.¹⁵⁹ V úvodu této krátké části textu však musím podotknout, že tento typ nelze zaměňovat s patrovými kaplemi, určenými pro představitele z řad významných feudálů či církevních představitelů, s jakými se setkáváme např. v Goslaru, Špýru, na Chebské falci apod., jejichž kořeny jsou mnohem staršího data.¹⁶⁰

Prostor patra, ve kterém při liturgii či i někdy normálně přebývali nemocní, byl buď přístupný z komendy, konkrétně z části určené jako špitální zařízení nebo točítým schodištěm z vnější strany svatyně. Většinou se ale uplatnila kombinace obou variant. Zpočátku byl problém zapojení nemocných do liturgické činnosti vyřešen vytvořením několika otvorů v mezistropí nebo otevřenou apsidou probíhající v celé výši oběma

¹⁵⁷ CRAEMER 1963, 23. K cisterciáckému opatství v Ourscampu např. MOUROT 1998.

¹⁵⁸ Např. GRUNSKY 1970, 24–33; WALDSTEIN-WARTENBERG 2008, 406.

¹⁵⁹ GRUNSKY 1970.

¹⁶⁰ K patrovým kaplím např. ARENS 1976, 197–210; SCHÜTZ/MÜLLER 1989, 555–559; STEVENS 1978,

88–170; STEVENS 1999, 69–124.

patry kostela. Až ve 13. století se setkáváme s variantou, kdy do patra pro nemocné byla vestavována samostatná kaple.

S prvním patrovým johanitským kostelem v Evropě bylo možné se setkat již ve 12. století, a to v italském Janově [25]. Komenda s kostelem johanitů ve významném přístavním městě byla postavena přibližně kolem roku 1180 na místě starší svatyně.¹⁶¹ Jedná se o jeden z mála dochovaných románských špitálních objektů, a to jak v Itálii, tak v celé Evropě vůbec. Komplex sestává z patrového kostela, jehož přízemí má podobu trojlodní haly, zatímco patro je bazilikálním trojlodím. Hlavní loď přízemní i patrové části je zakončena na východě rozměrnou otevřenou apsidou, jejíž hmota prostupuje celou výši kostela. Na východě se pak ke svatyni připojuje vysoká zvonice, založená na půdorysu čtverce, jejíž horní dvě patra jsou prolomena trojicí sdružených okének na každé straně. V podélné ose se k západní stěně kostela připojuje třípatrová budova komendy se špitálem, který se otevírá do prostranství rozměrnými arkádami v přízemí a v prvním patře. Janovská komenda měla ve středověku stejně jako celé město významné postavení, představovala totiž důležitý styčný bod mezi Evropou a Malou Asií či Severní Afrikou. Přebývali tak v jejích útrokách poutníci, rytíři, obchodníci a mnozí další, kteří cestovali do i ze Svaté země, významných přístavů ve Středozezemním moři atd. Z tohoto důvodu můžeme předpokládat, že janovský kostel je přímou, byť mírně poupravenou citací jeruzalémského kostela.

S johanitskou patrovou svatyní postavenou ve 12. století se setkáme ještě ve skotském Torphichenu [26].¹⁶² Ostatní příklady těchto staveb na území Evropy jsou až z přelomu 12. a 13. století či ze století třináctého. Z této skupiny bych zmínil zejména kostel v hessenském Niederweiselu [27], jenž má podobnou dispozici jako kostel v Janově.¹⁶³ Dále kostely ve Wölchingenu¹⁶⁴ či Neckarelzu v Bádensku-Württembersku.¹⁶⁵ V Neckarelzu [28] spatřujeme již typ s vestavěnou kaplí do části určené nemocným. V rakouských zemích se pak s johanitskými patrovými svatyněmi setkáváme v Taufersu v Jižním Tyrolsku¹⁶⁶ nebo v neznatelné podobě v Michelstettenu [29]¹⁶⁷ a Unterlaa v Dolním Rakousku.¹⁶⁸ Patro bylo vloženo i do obdélné hlavní lodi

¹⁶¹ Ke špitálu a komendě v Janově zejm. GRUNSKY 1970, 34–47; COSTA RESTAGNO 2010.

¹⁶² Např. GRUNSKY 1970, 110–112; WALDSTEIN-WARTENBERG 2008, 407.

¹⁶³ Např. BINDING 1963, 15–17; GRUNSKY 1970, 62–81; SCHERING 1983, 67–117.

¹⁶⁴ Např. HOFMANN 1989, 29–38; THOMA 2000, 76–78.

¹⁶⁵ Např. GRUNSKY 1970, 82–93; RUNOW/SCHOUWINK 2000; STEINMETZ 2001, 271–276.

¹⁶⁶ Např. WALDSTEIN-WARTENBERG, 407.

¹⁶⁷ Např. KAFKA 1954, 141–152; WEIKMANN 1957, 68–74.

románsko-gotického kostela ve Staré Zagości [30], nejstaršího sídla johanitů na území dnešního Polska.¹⁶⁹ Na půdě českých zemí se s touto formou, alespoň z hlediska našich dosavadních velmi kusých znalostí johanitských staveb, nesetkáváme.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Viz pozn. č.

¹⁶⁹ DABROWSKA/TOMASZEWSKI 1966, 31.

¹⁷⁰ S takovým typem řadového kostela se ještě setkáváme v Abu Gosch, Mosbachu, hornorakouském Ennsu atd.

3 Kostel Panny Marie pod řetězem a komenda johanitů na Malé Straně v Praze

Pražská komenda s kostelem Panny Marie pod řetězem byla od svého založení ve 12. století až do doby husitských válek centrem řádu v českých zemích. Od počátku 14. století pak i hlavním sídlem nově zkonstituovaného českého převorství, zahrnujícího do svého celku kromě Čech i Moravu, Slezsko, Dolní Rakousko, Korutany, Štýrsko, Kraňsko a Uhry a její význam byl tedy převeliký. V této kapitole se budu věnovat primárně jejímu kostelu Panny Marie pod řetězem, který je z architektonického hlediska velmi významnou, ale poněkud opomíjenou památkou. Do jeho podoby se promítlo mnoho stavebních fází, románskou počínaje, barokní konče. V tomto oddílu práce, dle jejího zaměření na dobu středověku, bude věnována pozornost jen fázím románské, raně gotické a vrcholně gotické, která však nebyla nikdy završena. Z těchto údobí stavební činnosti máme dnes dochované jen pozůstatky, ovšem nesmírné kvality. Tento fakt může být důvodem pro rozdílné hodnocení architektury kostela historiky umění, kteří se danou problematikou zabývali. Vzhledem k tomu, že dnešní kostel je pouhým torzem někdejší velkolepě budované stavby, záleží jen na naší představivosti, jak by jeho architektura mohla v případě dovršení vypadat a zejména působit. Závěrem bych ještě uvedl, že v dnešní sakristii kostela Panny Marie se zachoval fragment cenné nástěnné malby ze 13. století, které zde budu také věnovat pozornost. V témže prostoru se nám dochovala i další malba s výjevem Bolestného Krista, datovaná pravděpodobně do období těsně po ukončení husitských válek, která již však nespadá do vymezeného časového období, a proto se jí zde nebudu zabývat. V první části této kapitoly představím chronologicky uspořádaný přehled těch nejdůležitějších prací, věnovaných problematice středověké podoby komendy a jejího kostela Panny Marie pod řetězem. V dalších podkapitolách se pak budu věnovat již samotným stavebním fázím kostela a v závěrečné části pak fragmentu nástěnné malby v sakristii, která přiléhá k severnímu boku presbytáře.

3.1. Dosavadní přehled bádání k středověké podobě kostela Panny Marie pod řetězem

Kostel Panny Marie pod řetězem nikdy nepředstavoval, a to velmi neoprávněně, jeden z důležitějších bodů zájmu historiků umění.

Prvním zásadním příspěvkem k poznání stavebního vývoje kostela ve středověku je společné dílo dvou autorů, a to článek *Zbytky původní románské stavby v Maltézském chrámu na Malé Straně v Praze* Karla Fialy a Antonína Podlahy, otištěný ve dvacátém ročníku *Památek archeologických a místopisných* v roce 1903. V něm se pokusili zhodnotit nálezy Jana Heraina a Karla Fialy, a to pozůstatků někdejší románské baziliky s transeptem a třemi apsidami.¹⁷¹

V témže roce a poté o dva roky později se o kostelu johanitů na Malé Straně a jeho románské i gotické stavební fázi zmínil Ferdinand Josef Lehner v prvním i druhém svazku své velkolepé práce *Dějiny umění národa českého I.*¹⁷² Karel Fiala, který se v prvním desetiletí 20. století soustavně kostelu Panny Marie pod řetězem věnoval, publikoval článek *Kostel Matky Boží „pod řetězem“ s konventem rytířského řádu Johanitů v Architektonickém obzoru VI.* roku 1907. V něm se zabýval jak románskou, tak raně gotickou podobou kostela plus přilehlé budově komendy.¹⁷³

Necelých dvacet let po zásadní, byť krátké, studii Karla Fialy vydal Václav Richter další z prací, z níž vycházela většina odborníků zabývajících se alespoň částečně danou problematikou. V článku *Maltézský kostel P. Marie na Malé Straně v Praze ve středověku*, vydaném roku 1932 v časopisu *Památky archeologické* č. 38 se věnoval s rozdílnými výsledky všem třem stavebním fázím kostela ve středověku – románské, raně gotické a vrcholně gotické. Nutno podotknout, že vycházel především z prací Karla Fialy, jako ostatně i další autoři.¹⁷⁴

Ve stejném roce pak publikoval v témže dílu *Památek archeologických* Zdeněk Wirth krátkou studii *Stavba konventu maltézského na Malé Straně v Praze*, ve které zhodnotil dosavadní výzkumy přilehlé komendy.¹⁷⁵

Všem třem stavebním fázím věnoval krátkou pozornost i Oldřich Stefan ve své publikaci *Pražské kostely* vydané roku 1936, ve které vychází ze studií Karla Fialy a Václava Richtera.¹⁷⁶

Středověké části kostela Panny Marie pod řetězem popsal v příslušném heslu Dobroslav Líbal ve své publikaci *Pražské gotické kostely*, která vyšla v roce 1946.¹⁷⁷ Od

¹⁷¹ FIALA/PODLAHA 1902-1903, 177–184.

¹⁷² LEHNER 1903; LEHNER 1905.

¹⁷³ FIALA 1907, 11–12,14.

¹⁷⁴ RICHTER 1932, 40–62.

¹⁷⁵ WIRTH 1932, 82–84.

¹⁷⁶ STEFAN 1936.

¹⁷⁷ LÍBAL 1946, 73–77.

této chvíle se Líbal ve všech svých nejdůležitějších kompilačních pracích alespoň vždy částečně zabýval touto stavbou, a to zejména její vrcholně gotickou fází.

Jednou z těchto prací je právě Líbalova průkopnická kniha *Gotická architektura v Čechách a na Moravě*, jež vyšla v roce 1948.¹⁷⁸ V tomto roce byla kostelu Panny Marie pod řetězem a jeho románské stavební fázi věnována pozornost i Václavem Menclm v důležité publikaci *Praha románská. Praha, stavební a umělecký vývoj města. (= Osmera knih díl druhý)*.¹⁷⁹

V roce 1949 se pak rovněž Václav Mencl, ve své jedné z nejdůležitějších prací vůbec - *Česká architektura doby lucemburské*, krátce zabýval problémem nikdy nedokončeného vrcholně gotického trojlodí se západní předsíní kostela Panny Marie pod řetězem.¹⁸⁰

Historik umění Jiří Mašín jako první publikoval v knize *Románská nástěnná malba v Čechách a na Moravě* roku 1954 fragment nástěnné malby ze třetí čtvrtiny 13. století, dochovaný v severní kapli kostela Panny Marie pod řetězem.¹⁸¹

Důležité informace o někdejší komendě přinesla také stať Vladimíra Piši *Jak rostla Praha* z roku 1961 v *Knize o Praze*.¹⁸²

Jednu z nejvýznamnějších prací k tématu představuje obsáhlá studie *Urbanistický vývoj na území maltézske jurisdikce* Milady Vílímkové, otištěná v *Pražském sborníku historickém* v roce 1966.¹⁸³ Autorka v ní vycházela z dosavadních poznatků uskutečněných archeologických průzkumů a studia písemných pramenů a mimo jiné i ze své nepublikované stati ke stavebním dějinám kostela Panny Marie pod řetězem z roku 1964.¹⁸⁴ Ta však nové poznatky nepřinesla.

Jedna z našich nejvýznamnějších historiček raně středověké architektury Anežka Merhautová ve své knize *Raně středověká architektura v Čechách* věnovala románské stavbě kostela Panny Marie pod řetězem poměrně obsáhlé katalogové heslo, v němž, dává stavbu do spojitosti s výstavbou baziliky sv. Jiří ve 12. století.¹⁸⁵

¹⁷⁸ LÍBAL 1948, 153–154.

¹⁷⁹ MENCL 1948, 92.

¹⁸⁰ MENCL 1949, 96–98.

¹⁸¹ MAŠÍN 1954, 58–59.

¹⁸² PÍŠA 1961, 49–63.

¹⁸³ VILÍMKOVÁ 1966, 72–85.

¹⁸⁴ VILÍMKOVÁ 1964, 48–72.

¹⁸⁵ MERHAUTOVÁ 1971, 245–247.

S pozdně románskou malbou v severní kapli, dnešní sakristii, seznámil znovu Jiří Mašín v publikaci *Romanik in Böhmen* z roku 1977.¹⁸⁶ Stejně tak učinil i v korpusu *Dějiny českého výtvarného umění I/1*.¹⁸⁷ Cennému fragmentu, celkově vzato, nebylo věnováno mnoho pozornosti. Mimo Jiřího Mašína se jím zabýval ještě, avšak velmi stručně, Josef Krása v katalogu *Umění doby posledních Přemyslovců* vydaném roku 1982 u příležitosti výstavy v Roztokách u Prahy,¹⁸⁸ nebo Karel Stejskal s Jiřím Kropáčkem v kompilační práci *Praha středověká*.¹⁸⁹ Naposledy je pak uvedena v *Uměleckých památkách Prahy (Malá Strana)*.¹⁹⁰

Kostelem Panny Marie pod řetězem se jako jeden z mála zahraničních badatelů zabýval Alkmar von Ledebur ve své disertační práci *Der Chormittelpfeiler. Zur Genese eines Architekturmotives des Hanns von Burghausen, publikované v roce 1977*.¹⁹¹

Heslo věnované vrcholně gotické fázi kostela Panny Marie pod řetězem od Dobroslava Líbala je i ve druhém díle katalogu *Die Parler und der schöne Stil 1350-1400 II.* k výstavě připomínající výročí 600 let od úmrtí Karla IV. z roku 1978 editovaném Antonem Legnerem.¹⁹²

Dobroslav Líbal se opětovně ke středověké architektuře kostela Panny Marie pod řetězem vrátil i ve dalších svých pracích, z nichž lze zmínit kapitoly ve výše uvedené publikaci *Praha středověká*¹⁹³ či příslušné heslo v *Katalogu gotické architektury v České republice do husitských válek* z roku 2001.¹⁹⁴

O kostele Panny Marie pod řetězem a celém areálu johanitů na Malé Straně se dočteme v různých částech knihy *Malá Strana/Menší Město pražské* od autorů Václava Hlavsy a Jiřího Vančury z roku 1983.¹⁹⁵

V posledních letech se románské architektuře kostela věnoval zejména Zdeněk Dragoun v publikaci *Praha 885-1310 (Kapitoly o románské a raně gotické architektuře)* z roku 2002¹⁹⁶ a ve stati *Vladislav a jeho stavby v Praze* ve sborníku vydaném u

¹⁸⁶ MAŠÍN 1977, 167–168

¹⁸⁷ MAŠÍN 1984, 126

¹⁸⁸ KRÁSA 1982, 38

¹⁸⁹ STEJSKAL/KROPÁČEK 1983, 494, 497

¹⁹⁰ VLČEK 1999, 71–72.

¹⁹¹ LEDEBUR 1977, 38–40.

¹⁹² LÍBAL 1978, 633.

¹⁹³ LÍBAL 1983 100–102, 184–186, 279–281.

¹⁹⁴ LÍBAL 2001, 392–393.

¹⁹⁵ HLAVSA/VANČURA 1983, 18–19, 27, 45–46.

¹⁹⁶ DRAGOUN 2002, 53–56.

příležitosti výročí 850 let od korunovace knížete Vladislava II. na druhého českého krále v roce 2009.¹⁹⁷

Kostel a komenda u Panny Marie pod řetězem je dále představena v dalších souhrnných pracích např. v *Encyklopedii českých klášterů* od autorů Pavla Vlčka, Petra Sommera a Dušana Foltýna¹⁹⁸ nebo již uvedených *Uměleckých památkách Prahy (Malá Strana)*.¹⁹⁹

Vrcholně gotickou stavební fází se jako poslední zabýval Pavel Kalina v knize *Praha 1310–1419. Kapitoly o vrcholné gotice* z roku 2004²⁰⁰ a Klára Benešová ve *Velkých dějinách země koruny české, Tematická řada architektura, Hlava druhá. 1310–1420*.²⁰¹ V neposlední řadě pak Jaroslav Sojka ve své disertační práci *Katedrální motivy v české gotické architektuře doby okolo r. 1400*, obhájené na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v roce 2013.²⁰²

Nejdůležitější prací z posledních let, která otevřela mnoho nových otázek, je však výstup ze stavebněhistorického průzkumu Miroslava Kováře *Poznámky ke stavebnímu vývoji severní kaple a chóru kostela P. Marie pod řetězem v Praze na Malé Straně* publikovaný roku 2013 ve 29. ročníku *Staleté Prahy*. Z této velmi podnětné studie v mnohém vycházím.²⁰³

Závěrem bych ke stručně podanému přehledu dosavadního bádání uvedl na pravou míru, že mimo prací Milady Vilímkové, Pavla Kaliny, Miroslava Kováře a Jaroslava Sojky, většina badatelů až na mírné odchylky, slepě přejímala závěry Karla Fialy a Václava Richtera. Ještě více pak Jiřího Mašína v případě nástěnné malby severní kapli, které takřka nebyla věnována pozornost, které by se podle mého názoru měla oprávněně těšit.

3.2. Románská fáze výstavby kostela a podoba johanitského areálu ve středověku

¹⁹⁷ DRAGON, 184–190.

¹⁹⁸ VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 457–461.

¹⁹⁹ VLČEK 1999, 68–75.

²⁰⁰ KALINA/KOŤÁTKO 2004, 155–158.

²⁰¹ BENEŠOVSKÁ 2009, 30–31.

²⁰² SOJKA 2013, 27–28.

²⁰³ KOVÁŘ 2013, 16–34.

Jak bylo naznačeno v kratičké kapitole věnované historii řádu na území českého převorství, příchod johanitů do Prahy je úzce spojen s osobou krále Vladislava I. (II.). Konkrétně s jeho účastí ve II. křížové výpravě do Svaté země, kde se seznámil s činností řádu, která mu tak zaimponovala, že se rozhodl setkat s tehdejším velmistrem Raymondem de Puy a následně nechat řád přivést také do Prahy. Samotná fundace však vzešla z podnětu královského kancléře Gervasia a jeho synovce vyšehradského probošta Martina. K té se vztahuje nedatovaná listina, v níž jsme zpraveni o tom, že Vladislav I. (II.) daroval johanitům pozemek k výstavbě špitálu a kostela ohraničený čtyřmi cestami a tokem Vltavy od horního konce dnešní Kamy až k Juditinu mostu.²⁰⁴ Starší historiografie datuje tuto listinu rokem 1159,²⁰⁵ novější pak mezi roky 1165–1169.²⁰⁶ Naposledy se otázkou příchodu johanitů významněji zabýval ve své studii Michael Skopal,²⁰⁷ který spolu s nedatovanou listinou zmiňuje ještě další listinu, vydanou Vladislavem I. (II.) prokazatelně v roce 1169.²⁰⁸ Nedatovanou zakládací listinu pak řadí mezi léta 1168–1169.²⁰⁹ Samotný kostel Panny Marie, jehož označení „pod řetězem“ ukazuje na skutečnost, že řetězem byla buď uzavírána brána komendy, anebo jím byla přehrazována blízká řeka pro zadržení lodí a vorů,²¹⁰ je poprvé zmíněn až v papežské konfirmační listině z roku 1182. V té papež Lucius III. potvrdil vlastnictví řádu johanitů.²¹¹ V listině je také zmínka o zbudování kostela z prostředků Gervasia a Martina. Můžeme tedy usuzovat, že jeho stavba byla v tomto roce již dokončena.²¹²

Z tehdejšího románského trojlodního kostela s transeptem a třemi apsidami na východě [31], jenž stál v místech dnešního kostelního nádvoří a tehdy v jihovýchodní části johanitského areálu, se nám dodnes zachovaly některé jeho nadzemní části. Především jde o zbytky jižní boční lodi s portálem [32], který zprostředkoval vstup do komendy, spolu s pozůstatky přepatřené jižní boční lodi transeptu, ukryté ve hmotě dnešního kostela. K rekonstrukci románské podoby kostela nejvíce přispěli svými

²⁰⁴ CDB I. č. 245, 214–216. NA ŘM, č. 952. K osobě Gervasia a jeho synovce (vnuka) viz. JAN 1997, 17–

35.

²⁰⁵ Např. LUDIKAR 1878, 247.

²⁰⁶ NOVOTNÝ 1913, 980; RICHTER 1932, 41.

²⁰⁷ SKOPAL 1993, 7–37.

²⁰⁸ Ibidem, 33–35.

²⁰⁹ CDB I. č. 246, 216–218; SKOPAL 1993, 35.

²¹⁰ Dříve byl kostel označován také přídomek „konec mosta“.

²¹¹ CDB I. č. 298, 268.

²¹² Např. MERHAUTOVÁ 1971, 247; HLAVSA/VANČURA 1983, 19; VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 457;

DRAGOUN 2002, 53.

výzkumy Karel Fiala²¹³ a Václav Richter,²¹⁴ kteří upozornili na jeho složitější stavební vývoj. Původně se jednalo o trojlodní baziliku s transeptem skládajícím se ze tří čtvercových polí, z nichž prostřední bylo výrazně větší. Na ně pak na východě navazovaly tři apsidy. Zachované je přepatřené jižní rameno transeptu s původní křížovou klenbou v přízemí[33]. Tato románská křížová klenba je použita i v prostoru patra, které je s přízemím spojeno schodištěm v síle západní a jižní zdi.²¹⁵ Patro bylo přístupné dnes již zazděným barokním portálkem, snad původně románským, kterým se odtud vstupovalo do prostor komendy, stojící po jižním boku kostela.²¹⁶ Na vnějším líci východního zdiva přepatřené jižního ramene transeptu se dochoval i zbytek obloučkového vlysu. V křížení byly dva členité pilíře, jejichž mohutnost vedla k předpokladu, že nad ramena transeptu stávala dvojice věží.²¹⁷ Na tuto část baziliky navazovalo trojlodí rozdělené dvěma arkádami, kde se střídaly tři válcové a tři oktogonální sloupy na atických patkách s nárožními drápky, na širší střední loď a užší lodí boční. Výrazné zesílení obvodových zdí jižní a severní boční lodí, v úseku od západního průčelí se značně zesílenou zdí až do vzdálenosti první dvojice sloupů v trojlodí, nasvědčuje původnímu nerealizovanému záměru postavit dvojici západních věží.²¹⁸ Z výše uvedeného usuzuje Zdeněk Dragoun, že v původním plánu se počítalo s výstavbou dvou věží jak v křížení, tak i v západní průčelí.²¹⁹ Tato problematika však zůstává i nadále otevřena.

V literatuře zabývající se románskou fází stavby kostela Panny Marie pod řetězem často zaznívá i otázka týkající se jeho zaklenutí. Karel Fiala se domníval, že mimo hlavní loď byl celý prostor baziliky sklenut.²²⁰ Zatímco Václav Richter soudil, že s výjimkou bočních ramen transeptu a tří apsid se jednalo o prostor plochostropý, neboť neshledal dochované římsové hlavice pro klenební pasy na vnitřních stěnách bočních lodí za dostatečně nosné, ačkoli sklenutí prostoru nasvědčují.²²¹ Proto lze souhlasit se Zdeňkem Dragounem, který tuto otázku považuje za minimálně nejednoznačně řešitelnou.²²² Václav Richter také zcela oprávněně předpokládal, že románská stavba

²¹³ FIALA/PODLAHA 1902–1903, 177–184; FIALA 1907.

²¹⁴ RICHTER 1932, 40–62.

²¹⁵ LÍBAL 1983, 102.

²¹⁶ PÍŠA 1961, 55–56.

²¹⁷ Např. DRAGOUN 2002, 54.

²¹⁸ VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 457; DRAGOUN 2002, 54.

²¹⁹ DRAGOUN 2002, 54.

²²⁰ FIALA/PODLAHA 1902–1903, 184; FIALA 1907, 14.

²²¹ RICHTER 1932, 40–62.

²²² DRAGOUN 2002, 54.

baziliky probíhala ve třech etapách. Nejprve byla postavena východní část s apsidami, transeptem a severní a jižní obvodová zeď trojlodí. Ve druhé etapě byla postavena zesílená západní průčelní zeď se vstupním portálem a v poslední fázi pak arkády v samotném trojlodí.²²³ Oporou pro Richterův nástin stavebního vývoje baziliky, který přejímá i novější literatura, jsou zejména půdorysné nepravidelnosti stavby.²²⁴ V otázce zaklenutí baziliky je však přijatelnější názor Karla Fialy o zaklenutí všech prostor kromě hlavní lodi. Přestože stavba probíhala ve třech etapách, byla pravděpodobně postavena ve velmi krátkém čase, což nám dokládají výše uvedené listiny.

Počátky výstavby románské baziliky Panny Marie pod řetězem (cca 1169 – cca 1182) spadají do konce vlády druhého českého krále Vladislava I. (II.). Právě k němu, jeho manželkám a osobám mu blízkým se váže bohatá fundátorská činnost (Strahovský klášter,²²⁵ klášter benediktinek v Teplicích,²²⁶ Juditin most,²²⁷ klášter premonstrátek v Doksanech²²⁸ atd.). Anežka Merhautová vyslovila názor, že stavba baziliky Panny Marie pod řetězem patrně navazovala na přestavbu kostela benediktinek u sv. Jiří na Pražském hradě,²²⁹ která probíhala od roku 1142, kdy byl kostel zničen požárem.²³⁰ Dokonce uvažuje i o tom, že mohla být dílem samotné svatojiřské huti, která byla spojena s kameníkem a zedníkem Wernherem.²³¹ Paralely pro románskou fázi baziliky Panny Marie pod řetězem můžeme shledat i u dalších staveb z tohoto období (cca 1142–1190), zejména bych zde zmínil baziliku sv. Vavřince na Vyšehradě [34],²³² s podobným půdorysným řešením, které je téměř identické pak i u benediktinské baziliky ve Steinbachu.²³³ Dále uveďme z našeho prostředí trojlodní baziliku Nanebevzetí Panny Marie v Tismicích, jejíž hlavní loď je od postranních oddělena arkádami, které spočívají

²²³ ČAREK 1947, 284–287; MENCL 1948, 92; MERHAUTOVÁ 1971, 247; VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997,

457; DRAGON 2002, 55–56; KOVÁŘ 2013, 16.

²²⁴ DRAGON 2002, 54.

²²⁵ Např. KUBÍČEK/LÍBAL 1955; MERHAUTOVÁ 1971, 241–245; SOMMER 1984, 97–102; VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 442–451; MERHAUTOVÁ/SOMMER 1999, 155–157; DRAGON 2002,

116–128; DRAGON 2009, 184–186.

²²⁶ S odkazem na další literaturu viz KUTHAN 2014, 256–258.

²²⁷ Např. PÍŠA 1960, 62–97; DRAGON 1989, 113–131; DRAGON 2002, 141–152; DRAGON 2009, 184–187.

²²⁸ Např. MERHAUTOVÁ 1971, 113–117.

²²⁹ MERHAUTOVÁ 1971, 247; DRAGON 2009, 185.

²³⁰ Např. DRAGON 2009, 185; KUTHAN 2014, 243.

²³¹ MERHAUTOVÁ 1971, 247; MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1983, 180,182; DRAGON 2009, 185.

²³² Např. MERHAUTOVÁ 1971, 238–240; DRAGON 2002, 47–50;

NECHVÁTAL/KYSELÝ/RÝBAŘÍK/STRÁNSKÁ/VARADZIN/ZAVŘEL 2009.

²³³ S obdobnými půdorysnými typy se setkáme i na půdě dnešních německých zemí, např. u baziliky ve

Steinbachu viz LUDWIG 2003.

střídavě na sloupech a pilířích [35], tedy obdobně jako u Panny Marie pod řetězem.²³⁴ U drobné, ale o to více působivé baziliky v Tismicích si povšimněme ještě jejího západního dvouvěžového průčelí [36]. I když u Panny Marie pod řetězem takto řešené průčelí pravděpodobně nakonec nebylo realizováno, byť bylo plánováno, čistě teoreticky můžeme tismickou baziliku považovat v tomto případě za zmenšeninu johanitského kostela. Se střídáním tvaru podpor mezilodních arkád se dále setkáme např. v kostele sv. Michaela v Hildesheimu²³⁵ či v klášterním kostele v Klein Comburgu.²³⁶ S užitím válcových a oktagonálních sloupů v jednom prostoru se pak setkáme např. v západní kryptě sv. Wolfganga kostela kláštera sv. Emmerama v Řezně [37].²³⁷ Pokud pak měly být nakonec realizovány věžice nad bočními rameny transeptu, analogie pro tuto variantu, avšak v dosti obměněné formě (tedy bez příčné lodi) shledáváme např. u již uvedené baziliky sv. Jiří, dnes zaniklé svatyně teplických benediktinek či klášterního kostela skotských benediktinů sv. Jakuba v Řezně z přelomu 11. a 12. století. S řezenským kostelem pak románskou stavbu kostela Panny Marie pod řetězem spojuje další prvek, a to v půdorysném řešení jeho východní části, kdy je apsidě hlavní lodi předložen větší chórový čtverec než apsidám v lodích bočních. U kostela sv. Jakuba však nemáme příčnou loď, zatímco u Panny Marie pod řetězem ano a v jejím případě je chórový čtverec z části zároveň i středním polem transeptu.²³⁸ V bazilice sv. Jiří na Pražském hradě nalezneme i jistou podobnost u arkád umístěných na jednom sloupu a dvou pilířích.²³⁹ Jak opět správně poznamenala Anežka Merhautová, celková dispozice baziliky Panny Marie pod řetězem odpovídá z určité části i stavbám ovlivněných tzv. Hirsauskou reformou.²⁴⁰ Klášter v Hirsau se stal v tehdejší Říši po vzoru clunyjské kongregace významným reformním centrem benediktinského řádu.²⁴¹ Nejvýznamnější stavby tohoto reformního proudu nalezneme ve Schwarzwaldu a Paulinzelle v Durynsku.²⁴² Klášter benediktinek v Paulinzelle je navíc zásadně spojen s

²³⁴ MERHAUTOVÁ 1971, 341–343; MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1983, 154–155, 182, 185, 324.

²³⁵ S odkazem na další literaturu KUTHAN 2014, 59–66.

²³⁶ Ibidem, 109–112.

²³⁷ Např. STROBEL/WEISS 1994, 49–81; KUTHAN 2014, 135–146.

²³⁸ K bazilice skotských benediktinů v Řezně, např. STROBEL/WEISS 1994, 97–109; KUTHAN 2014, 148–152.

²³⁹ K bazilice sv. Jiří na Pražském hradě např. MERHAUTOVÁ 1966; BORKOVSKÝ 1975; MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1983, 63–64, 164; VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 438–442;

DRAGON 2002, 14–22; KUTHAN 2014, 243–255.

²⁴⁰ MERHAUTOVÁ 1971, 247

²⁴¹ Např. DEHIO 1921, 104–107; BRENNER 2010; KUTHAN 2014, 89–112.

²⁴² S odkazem na další literaturu viz KUTHAN 2014, 102.

rodem Ludowingů, z něhož pocházela královna Judita, druhá manželka Vladislava I. (II.), jež založila klášter benediktinek v Teplicích a byla zde i pohřbena.²⁴³

Románská bazilika Panny Marie pod řetězem, jakožto spolu-fundace panovníka, musela být jedinečnou stavbou, v níž se promítly rysy tradiční domácí i zahraniční stavební produkce. Je zajímavé, že celý románský kostel mohl být mimo hlavní apsidy přepratřen, což je v rámci zachovaných johanitských staveb poměrně častý jev.²⁴⁴ Tomu by nasvědčovalo dodnes dochované patrové jižní rameno transeptu. Příklady, někdy i vícepatrových řadových svatyní, můžeme spatřit, jak jsem uvedl v kapitole věnované špitální architektuře ve středověku v Niederweiselu,²⁴⁵ Neckarelzu,²⁴⁶ Zagosci,²⁴⁷ Taufersu v Jižním Tyrolsku nebo v Janově.²⁴⁸ Vzorem pro tyto stavby pak byl s největší pravděpodobností kostel v Jeruzalémě, který johanité převzali krátce po vzniku řádu a v prvních desetiletích 12. století ho opatřili patrem.²⁴⁹ Stejně tak je možné, že nad bočními loděmi byly empory, jako je tomu u sv. Jiří. Nicméně veškeré mnou v závěru navržené varianty románské podoby kostela Panny Marie pod řetězem (zejména vložené patro, empory nad bočními loděmi) v závěru části této kapitoly, jsou stále spekulativního charakteru.

K podobě samotného řadového sídla máme informace již o mnoho skoupější. Víme, že současně se stavbou románské baziliky vyrůstala po jeho jižní straně budova komendy, která stála na místě dnešního Velkopřevorského paláce.²⁵⁰ Jak ukázal jeho hloubkový průzkum provedený v roce 1956, zachovalo se v jeho zdech i pod úrovní dnešního terénu původní románské zdivo téměř v celém svém rozsahu [38].²⁵¹ Komenda měla podobu dle klasického monastického schématu. Tvořilo ji západní, jižní a východní křídlo s křížovými chodbami v jejich přízemcích. Na místě severního křídla pak bylo jen kryté severní rameno ambitu, jenž obklopoval rajský dvůr. Na severní straně od baziliky pak stála budova, o které dosud nevíme, jakou měla funkci. Mohlo se jednat o dům komtura či špitál.²⁵² Samotnou existenci řadového špitálu u Panny Marie pod řetězem, v pravém slova smyslu (péče o nemocné), zpochybňuje Zdeňka

²⁴³ Ibidem 256.

²⁴⁴ WALDSTEIN-WARTENBERG 2008, 406–407; KOVÁŘ 2013, 29.

²⁴⁵ SCHERING 1983, 67–117; WIONSKI 1999, 443–445.

²⁴⁶ WALDSTEIN-WARTENBERG 2008, 407.

²⁴⁷ DABROWSKA/TOMASZEWSKI 1966, 31.

²⁴⁸ Viz str. 38.

²⁴⁹ WALDSTEIN-WARTENBERG 2008, 406.

²⁵⁰ WIRTH 1932, 82–84; PÍŠA 1961, 49–63; HLAVSA/VANČURA 1983, 19–20.

²⁵¹ PÍŠA 1961, 53–55.

²⁵² PÍŠA 1961, 55–56; VILÍMKOVÁ 1966, 72–85; HLAVSA/VANČURA 1983, 19.

Hledíková. Zdůvodňuje to neexistencí písemných pramenů, v nichž by byl výslovně zmíněn.²⁵³ Z této stavby se nám dochoval relikt jeho zdi s dvojicí románských oken. Tento fragment můžeme spatřit po jižní straně prvního dvora domu čp. 286/III. Na Vladislavem I.(II.) věnovaném pozemku dále johanité zbudovali další stavby, a to pivovar, hospodářské budovy a tři domky pro poddané, které ležely na východ od kostela. Na severovýchod od baziliky se pak rozkládal hřbitov [39].²⁵⁴

V přesně vymezeném a přesto rozlehlém areálu byla i zahrada. Od počátku se v pravděpodobně opevněném areálu nacházela i škola, která ležela naproti západnímu průčelí kostela Panny Marie pod řetězem na místě dnešního domu čp. 482. V písemných pramenech je však zmíněna až k roku 1367.²⁵⁵ K nejstarším objektům náležela rovněž tzv. Henslinova lázeň, která stála na místě dnešního rozlehlého domu zv. Lázeň čp. 286. Zda nějak souvisela s možným špitálním zařízením, nevíme. K roku 1253 se nám váže zmínka uvedená jedním z Kosmových pokračovatelů, že johanitský areál byl nově opevněn valem, mohutnou zdí a věžemi.²⁵⁶ Událo se tak v souvislosti s budováním fortifikace podhradí Pražského hradu, v němž pak usadil v hradbami vymezeném prostoru Přemysl Otakar II. roku 1257 německé kolonisty, a tím tak bylo založeno Menší Město pražské, dnešní Malá Strana.²⁵⁷ Zbytky fortifikace komendy johanitů se zachovaly v blízkosti Čertovky a v Saské uličce. Mimo vlastní areál, ale stále na místech patřících johanitům se nacházel kostel sv. Prokopa, který byl po zrušení Josefem II. přestavěn na činžovní dům a dvorec, o jehož poloze nevíme. Už ve svých počátcích byla pražská komenda obdarována četnými majetky, které se v dalších letech neustále přibývaly. Jejich popis a hodnocení však není předmětem této práce. Co se týče majetkového zázemí, odkázal bych zde na práci Miroslava Svobody,²⁵⁸ ohledně vlastních majetků řádu v pražském areálu dále na Miladu Vilímkovou.²⁵⁹

Jak již jsem nastínil v předchozí kapitole, z výše uvedených informací je stále problematické zařadit pražskou komendu do určité kategorie. Osobně se přikláním k variantě, že bychom ji mohli určit jako tzv. komendu o podobě hradu, neboť byla v prvé řadě opatřena vysoce kvalitním fortifikačním systémem a ve druhé byla založena de

²⁵³ HLEDÍKOVÁ 1987, 75–76.

²⁵⁴ VILÍMKOVÁ 1966, 76.

²⁵⁵ NA ŘM, č. 2226.

²⁵⁶ FRB II, č. 291.

²⁵⁷ K Malé Straně zejm. HLAVSA/VANČURA 1983.

²⁵⁸ SVOBODA 2006, 24–79.

²⁵⁹ VILÍMKOVÁ 1964, 48–72. VILÍMKOVÁ 1966, 72–85.

facto mimo město a až v pozdějších staletích byla začleněna do neustále se rozrůstajícího celku. Samotnou otázkou je již mnohokrát zmíněná existence či neexistence špitálu, u kterého jsem uvedl a znovu zopakuji, že je možné a pravděpodobné, aby zde existoval. Z těchto důvodů bych komendu výslovně nedefinoval jako městskou, jak se běžně uvádí.

3.3. Raně gotická fáze výstavby kostela

Nejproblematictější zhodnotitelná je raně gotická stavební fáze kostela Panny Marie pod řetězem, spadající do doby vlády krále Přemysla Otakara II. (1253–1278). V tomto období došlo podle většiny badatelů k rozšíření stávající románské baziliky o nový raně gotický presbytář, který je vlastně dnešním kostelem, s dvoupodlažní kaplí při jeho severním boku. V té je navíc dodnes dochovaný fragment nástěnné malby s výjevem mučení světice ze třetí čtvrtiny 13. století.²⁶⁰

Původně gotický presbytář, ovšem poznamenaný pozdějšími úpravami, měl tři mírně obdélná klenební pole a závěr o šesti stranách desetiúhelníku [40]. V exteriéru na jeho středověký původ upomínají jednou odstupněné opěrné pilíře a obrysy z části zazděných lomených oken. Fragmenty ostění oken, rovněž zazděných, jsou členěny válcovými pruty na patičkách [41]. Profily patek jednotlivých válcových prutů pak byly tvořeny dvěma drobounkými obloučky, z nichž dolní o větším průměru přecházel v další menšího průměru, a to prostřednictvím zářezu, na který navazoval výžlabek. Tento architektonický prvek, typický pro konec 13. století, byl poprvé v příslušné literatuře týkající se kostela Panny Marie pod řetězem, zmíněn Karlem Fialou roku 1907.²⁶¹ A právě podle něj datovala většina badatelů výstavbu presbytáře do této doby. Ze středověké podoby interiéru se dodnes dochoval pouze zdeformovaný, na hranách mírně okosený a vyžlabený triumfální oblouk, jež vybíhal z náběžního štítu s

²⁶⁰ LEHNER 1905, 480; FIALA 1907, 14; RICHTER 1932, 50–52; STEFAN 1936, 144; LÍBAL 1946, 73–74; MAŠÍN 1954, 58; MENCL 1969, 48; LÍBAL 1983, 184, 186; LÍBAL 2001, 393. K fragmentu nástěnné malby MAŠÍN 1954, 58–59; MAŠÍN 1977, 167–168; KRÁSA 1982, 38; STEJSKAL/KROPÁČEK 1983, 494, 497; MAŠÍN 1984, 126; VLČEK 1999, 71–72.

²⁶¹ FIALA 1907, 14.

kalichovitou hlavicí odtesané přípory. Tento prvek však k vysoké míře svého poškození nemá relevantní výpovědní hodnotu a nemůžeme se podle něj pokoušet určovat dataci původní stavby.

Na možný raně gotický původ chóru však mohou poukazovat fragmenty vejčitých žeber s doprovodnými laloškami, druhotně osazené v západní zdi barokní chodby pod presbytářem. Ty lze datovat přibližně do druhé třetiny 13. století, jak upozornil Miroslav Kovář.²⁶² S přihlédnutím k faktu, že se jedná o druhotně zasazené články, není dnes možné s jistotou tvrdit, že z presbytáře doopravdy pochází. Mohou mít i jiný původ, nicméně poukazují na skutečnost, že určitá stavební činnost ve druhé polovině 13. století v areálu johanitské komendy opravdu probíhala, což dosvědčuje i stavba severní kaple, kterou můžeme podle zachovaného fragmentu nástěnné malby spolehlivě datovat do třetí čtvrtiny 13. století. Pro stavební činnost svědčí i doložená informace, že roku 1253 byl celý areál opevňován, jak je zmíněno v předchozí části textu. Dle těchto skutečností však stále nelze s jistotou určit, zda výstavba nového presbytáře opravdu probíhala v době Přemysla Otakara II. Je nutné vzít v úvahu i fakt, že s prvkem válcových prutů na patičkách, podle kterého badatelé, neustále citující průkopnickou práci Karla Fialy, kladli počátek výstavby presbytáře do druhé poloviny 13. století, se setkáváme i v architektuře kolem poloviny století čtrnáctého. Za všechny zde můžeme zmínit např. okenní ostění v presbytáři kostela sv. Jakuba v Kutné Hoře.²⁶³

Dle mého názoru má problematika datace presbytáře poměrně jednoduché řešení. Jelikož je jeho závěr tvořen šesti stranami desetiúhelníku s opěrákem v ose, což je řešení spíše charakteristické pro sakrální stavby vzniklé v době panování císaře Karla IV., můžeme čistě teoreticky předpokládat, že z této doby také pochází. Na druhou stranu je třeba zmínit, že s takto řešeným závěrem se setkáváme již ve 13. století, a to konkrétně u klášterního kostela cisterciáček v Himmelpforten v Severním Porýní²⁶⁴ nebo u kostela sv. Františka ve švýcarském Lausanne.²⁶⁵ Pro naše země však bylo toto řešení typické až v době lucemburské. Roli hlavního inspiračního zdroje pro české země v tomto případě nepochybně sehrál stejně řešený východní chór dómu v Naumburgu, dokončený kolem roku 1330 [42].²⁶⁶ V českých zemích pak můžeme z mnohých staveb

²⁶² KOVÁŘ 2013, 27.

²⁶³ KOVÁŘ 2013, 30.

²⁶⁴ LEDEBUR 1977, 36.

²⁶⁵ Např. BLARDONE/MERCIER 1996.

²⁶⁶ K dómu v Naumburgu např. SCHUBERT 1997; KUNDE/LUDWIG 2011.

se stejně řešeným závěrem jmenovat např. Týnský chrám [43],²⁶⁷ kostel augustiniánů kanovníků na Karlově [44]²⁶⁸ či kostel sv. Mikuláše v Jaroměři [45].²⁶⁹ Motiv opěráku v ose chóru²⁷⁰ nalzáme i u kostela sv. Bartoloměje v Kolíně nad Labem [46], který je dílem Petra Parlěře.²⁷¹ Celkově se pak s motivem osového opěrného pilíře setkáváme v užším i širším okruhu parlěrovském. Za všechny můžeme zmínit, že osový pilír byl užit u jednotlivých kaplí vnějšího pláště kaplového věnce münstru ve Freiburgu im Breisgau²⁷² nebo u kostela sv. Jakuba ve slezské Nise.²⁷³ Dále se s takovým závěrem setkáme např. u kostela sv. Archanděla Michaela v Kladské Bystřici ve Slezsku z konce 14. století.²⁷⁴

Právě proto považuji za pravděpodobné, že výstavba nového gotického chóru u Panny Marie pod řetězem byla zahájena někdy do doby těsně po polovině 14. století, tedy ještě před výstavbou nového trojlodí.²⁷⁵ K ojedinělým názorům na vznik gotického presbytáře patří i úvaha Milady Vilímkové, že podnětem pro jeho výstavbu byly události z roku 1312–1314, kdy johanitům připadl majetek ze zrušeného řádu templářů.²⁷⁶ S touto, byť podnětnou, úvahou se však, nemůžu ztotožnit, neboť pro ni neexistuje opora v písemných pramenech. Naopak, některé prameny z druhé poloviny 14. století stavební činnost v johanitském areálu dokládají. Jedná se zejména o obchodní transakci z roku 1371 či znění listiny z roku 1376, kdy johanité vymáhali prostředky na stavbu kostela.²⁷⁷ Nejdůležitější zmínkou je ovšem zpráva z roku 1378, kdy bylo v kostele Panny Marie pod řetězem vystaveno mrtvé tělo císaře Karla IV. Muselo tak být pravděpodobně učiněno v čerstvě dokončeném presbytáři, neboť samotné trojlodí nebylo kvůli husitským bouřím nikdy dokončeno a otázkou stále zůstává, kdy bylo

²⁶⁷ Např. LÍBAL 1946, 49–59; MENCL 1948, 123; MUK 1977; LÍBAL 1983, 286–290; LÍBAL 2001, 367–

371; KALINA/KOŤÁTKO 2004, 18–27.

²⁶⁸ Např. LÍBAL 1946, 66–68; LÍBAL 1983, 239, 242; VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 565–569; KALINA/KOŤÁTKO 2004, 155–158; KUTHAN 2008, 341–342; BENEŠOVSKÁ 2009, 145–146.

²⁶⁹ Např. MENCL 1948, 160–161; LÍBAL 1948, 163–164; BENEŠOVSKÁ 2009, 188.

²⁷⁰ BACHMANN 1939, 37–38; LEDEBUR 1977.

²⁷¹ Zejména LÍBAL 2001, 186–191; KUTHAN 2002, 127–139; KUTHAN 2008, 427–454; BERÁNEK/PATRNÝ 2014.

²⁷² S odkazem na další literaturu viz KUTHAN 2008, 436.

²⁷³ KUTHAN/ROYT 2016, 800–802.

²⁷⁴ Např. PILCH 2005, 42.

²⁷⁵ Výstavbu gotického chóru ve druhé polovině 14. stol. nevylučuje ani Pavel Kalina; KALINA/KOŤÁTKO 2004, 155.

²⁷⁶ VILÍMKOVÁ 1966, 76.

²⁷⁷ NA ŘM, č. 2234; VILÍMKOVÁ 1964, 51–52; VILÍMKOVÁ 1966, 76. LÍBAL 1982, 279.

s jeho výstavbou vůbec započato.²⁷⁸ V presbytáři bylo vystaveno v roce 1387 i tělo první manželky Václava IV. Johany Bavorské.²⁷⁹

Pokud tedy budeme uvažovat, že výstavba nového chóru probíhala až někdy kolem poloviny 14. století, lze předpokládat, že vzhledem k dochovanému fragmentu fresky, prokazatelně zařaditelném do třetí čtvrtiny 13. století,²⁸⁰ zde stála dvoupodlažní kaple zcela osamoceně v prostoru hřbitova na severovýchod od tehdejší románské baziliky.

Přesnou středověkou podobu kaple však neznáme, což ztěžuje i fakt, že je celá stavba pokryta novodobými omítkami. Můžeme ji tedy pouze rekonstruovat podle dochovaných, ovšem zcela poničených architektonických fragmentů. Kaple je situována při severním boku dnes raně barokně upraveného presbytáře, z něhož je její přízemek přístupný později vybouraným portálem. Obdélný prostor kaple je uzavřen čtyřmi stranami šestiúhelníku, což je velmi netradiční způsob zakončení. Na místo obvyklé čelní zdi tak spatřujeme v jeho podélné ose kout a na vnějšku dále osový pilíř. V severní stěně přízemní kaple pak v interiéru nacházíme opukové přímočaré šikmé ostění gotického okna. Dále se nám zachoval i fragment vnějšího ostění tohoto okna, opatřený hlubokým výžlabkem, jenž přechází při severním líci v lalošku. Vrchol okna byl lomený, což nám dokazuje hrotitý záklenek nalezený v severní stěně klenby nad klenbou mladší barokní kaple sv. Jana Křtitele. Suterén kaple byl sklenutý jedním polem křížové klenby a v závěru klenbou o pěti paprscích, kde se nám dochoval výběh klenebního žebra ve tvaru zaostřeného klínu. S tímto atypickým tvarem klenebního žebra se setkáváme ve 13. století např. u fragmentu klenebního žebra presbytáře chrámu sv. Bartoloměje v Kolíně nad Labem [47]²⁸¹ či v klenbě závěru kostela sv. Mikuláše v Droužkovicích na Chomutovsku.²⁸² V jižní zdi suterénu se nachází také zazděné prosté okosené okénko a fragment půlkruhového portálku, jehož profilace je ovšem zakryta zadržkou. Další drobné fragmenty byly nalezeny i v podstřeší severní kaple.²⁸³

Pro srovnání s jinými stavbami je ovšem nejdůležitější užití dvojbokého závěru kaple. Tento antiklasický způsob zakončení, populární zejména v období pozdní gotiky

²⁷⁸ TOMEK 1872, 21; ŠMAHEL 2002, 133–160; JAN 2004, 189–192; BUBEN 2002, 44.

²⁷⁹ Např. BUBEN 2002, 44.

²⁸⁰ MAŠÍN 1954, 58–59; MAŠÍN 1977, 167–168; KRÁSA 1982, 38; STEJSKAL/KROPÁČEK 1983, 494, 497;

MAŠÍN 1984, 126; VLČEK 1999, 72.

²⁸¹ Např. PATRNÝ/BERÁNEK 2014, 86.

²⁸² Např. LÍBAL 2001, 87.

²⁸³ KOVÁŘ 2013, 19–22.

(jižní předsíň chrámu sv. Bartoloměje v Plzni, závěry bočních lodí chrámu sv. Mikuláše v Lounech apod.), byl u nás použit ve 13. století ještě u presbytáře johanitského kostela sv. Prokopa (dříve sv. Vojtěcha) ve Strakoniciích [48]²⁸⁴, kostela Navštívení Panny Marie v Lašovicích na Milevsku²⁸⁵ a u dvojice východních vnějších kaplí, jež přiléhají k příčné lodi cisterciáckého chrámu ve Vyšším Brodě.²⁸⁶ Ostatní možné analogie pochází až ze století následujícího, např. kostel sv. Václava v Bubovicích [49]²⁸⁷ či kostel sv. Vavřince v Bedřichovicích.²⁸⁸ Za hranicemi České republiky má stejně řešený závěr boční kaple farního kostela v Belloy-en-France z prelomu 12. a 13. století,²⁸⁹ kostel klarisek v St. Veit an der Glan (kol. 1320)²⁹⁰ či špitální kostel v Hnězdně (kol. 1350).²⁹¹ Hodné pozornosti jsou i dvě stavby v Lübecku. Jednou z nich je mariánský dóm budovaný na místě románské stavby přibližně od poloviny 13. století, kde jsou dvojboce zakončeny boční lodě, na něž plynule navazuje chórový ochoz.²⁹² Dále má dvojboce uzavřené boční kaple, přiléhající z obou stran k presbytáři i zdejší bývalý minoritský kostel, s jehož výstavbou bylo započato na konci 13. století.²⁹³ Veškeré uvedené analogie, mimo Strakonic, Vyššího Brodu, Lašovic, však nemůžeme vztahovat konkrétně k zde řešené severní kapli.²⁹⁴

Zejména bych zde chtěl upozornit na vzájemný vztah severní kaple k presbytáři kostela ve Strakoniciích, a to nejen z formálního hlediska půdorysného řešení závěru, ale i z důvodu působení řádu johanitů. Je nutné podotknout, že toto půdorysné řešení nenalzáme u jiných johanitských staveb na území českého převorství ani mimo něj.

Při bližším porovnání dochovaných fragmentů severní kaple u Panny Marie pod řetězem (ostění gotického okna v severní zdi, výběh klenebního žebra ve tvaru zaostřeného klínu) a architektonických prvků johanitského kostela sv. Prokopa (pův. sv. Vojtěcha) ve Strakoniciích (klenební žebra ve tvaru po stranách vyžlabeného klínu, jež

²⁸⁴ K johanitské komendě a kostelu sv. Prokopa např. BIRNBAUMOVÁ 1947; KUTHAN 1967, 117–129,

165–174; KUTHAN 1982, 298–301; KUTHAN 1994, 374–384; DURDÍK 1997, 271–272; VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 644–646; KUPKA 2001; KOTLÁROVÁ 2002, 49–85.

²⁸⁵ Např. KUTHAN 1975, 114–115.

²⁸⁶ S odkazem na další literaturu viz KUTHAN 1982, 328–332; KUTHAN 1994, 464–475.

²⁸⁷ LÍBAL 2001, 46.

²⁸⁸ POCHE 1977, 40.

²⁸⁹ Např. FOUSSARD 2008, 58–61.

²⁹⁰ DONIN 1935, 77–83; BRUCHER 1990, 79; BRUCHER 2000, 275–276.

²⁹¹ LEDEBUR 1977, 43; KOCINSKI 1999.

²⁹² Např. HASSE 1983; JÖNS 1996, 223–254.

²⁹³ Např. WILDE 1996.

²⁹⁴ Pavel Kroupa vyslovil předpoklad, že tento typ závěru je možné spojit s šířením nové poklasické

francouzské gotické architektury viz KROUPA 1987, 38.

vybíhají ze stěn šikmým podseknutím apod.), jehož výstavba je nově kladena do devadesátých let 13. stol.,²⁹⁵ zde neshledáme mnoho společných znaků.²⁹⁶ Johanitská komenda ve Strakonících vznikla někdy před rokem 1243 na popud Bavora I., čelního představitele významného velmožského rodu Bavorů ze Strakonice, který daroval řádu část svého hradu.²⁹⁷ Bavor I., stejně jako celý jeho rod, udržoval úzké vztahy s vládnoucí dynastií Přemyslovců,²⁹⁸ což můžeme doložit skutečností, že jeho syn Bavor II. si vzal za ženu nemanželskou dceru krále Přemysla Otakara II., Anežku.²⁹⁹ I sami johanité byli úzce svázáni s Přemyslovci, zejména pak právě s Přemyslem Otakarem II.³⁰⁰ Domnívám, že pokud fragment fresky v boční kapli datujeme obecně do doby kolem roku 1270 a chór strakonického kostela až do úplného závěru 13. století, je navýsost pravděpodobné, že strakonický závěr i přes odlišné architektonické články, je z hlediska dispozice citací pražské kaple.

Pokud přijmeme výše uvedený fakt, že se kaple se nacházela osamoceně v prostoru hřbitova, který byl při výstavbě chóru ve 14. století přesunut před dnešní areál johanitů, přibližně tedy na místo dnešního Maltéžského náměstí,³⁰¹ můžeme předpokládat, že se jednalo o pohřební kapli čili tzv. karner (z lat. *carnarium*, někdy také jako *ossarium* – *ossuarium* (kostnice), něm. Beinhaus). Karner je dvoupodlažní, nejčastěji centrální hřbitovní kaple populární hlavně ve 12. – 15. století. Zpravidla mívala kruhový, kvadratický či polygonální tvar, výjimečně mohla mít podobu nevelké jednodílné podélné kaple.³⁰² Přízemek karnerů sloužil jako kaple, v níž se konaly liturgické obřady za zemřelé. Podzemní prostor (suterén) se využíval jako kostnice, kam

²⁹⁵ VARHANÍK/KYNCL 2006, 30.

²⁹⁶ KOVÁŘ 2013, 28.

²⁹⁷ CDB IV/1, č. 34, 114.

²⁹⁸ Bavor I. ze Strakonice byl patrně královským číšníkem (CDB IV/1, č. 203, 366), posléze purkrabím na

královském hradě Zvíkově (CDB V/1, č. 3, 36) a nakonec v letech 1254–1260 působil jako nejvyšší komoří (CDB V/1, č. 36, 77).

²⁹⁹ FRB V, 144. K Bavorům ze Strakonice pak zejména: KOTLÁROVÁ 2004; SVOBODA 2010.

³⁰⁰ JAN 1998, 247–260. K osobě Přemysla Otakara II. s odkazem na další literaturu a prameny ŽEMLIČKA 2011.

³⁰¹ VILÍMKOVÁ 1966, 76; HLAVSA/VANČURA 1983, 106.

³⁰² Obecně ke karnerům RULÍŠEK 1965; PAUKRT 1976; ZILKENS 1983; WESTERHOFF 1989; SÖRRIES 1993, 25–37.

byly ukládány kosti postupně vykopané na hřbitově. Inspirací pro koncept karnerů mohla být stavba Božího hrobu v Jeruzalémě.³⁰³

Nejvíce rozšířené jsou karnery v Dolním Rakousku a Korutanech.³⁰⁴ Jedinou dostupnou analogií k obdélnému karneru s dvojboce řešeným závěrem nacházíme v rakouském Berndorfu u Salzburgu.³⁰⁵ Toto srovnání však pro nás není podstatné, neboť v této lokalitě nemáme doloženo žádné působení johanitů. V okruhu staveb spojených s řádem johanitů se nacházel karner při severním boku chóru kostela sv. Jana Křtitele v moravských Přibicích, u něhož od první čtvrtiny 14. století stála johanitská komenda.³⁰⁶ V literatuře se navíc setkáváme s názorem, že dvoupodlažní kaple při severním boku presbytáře kostela Panny Marie pod řetězem, jejíž horní patro se nachází v přízemí, mohla být patrovou kaplí špitální.³⁰⁷ Důvodem pro tuto teorii jsou zachované patrové sakrální objekty, se kterými se u johanitů setkáváme poměrně často. Příklady těchto staveb jsou uvedeny v závěru kapitoly o románské stavební fázi kostela. Mnou předpokládaný karner u kostela Panny Marie pod řetězem však do této kategorie staveb nespadá, a to hned ze dvou důvodů. Jeho rozměry jsou rozhodně skromnější než u výše zmíněných staveb, neboť u nich se často nacházel prostor pro nemocné, jenž musel být oproti naší kapli mnohem větších rozměrů. Druhou důležitou skutečností je fakt, že špitální objekty neměly svou přízemní část zapuštěnou téměř do celé své výše v zemi. Suterénní prostor, který se u našeho objektu nachází, je typický právě pro karnery. Vzhledem k umístění kaple na hřbitově se nemohlo jednat nejspíše ani o patrové kaple podobné těm, které stojí v areálech cisterciáckých klášterů ve Zlaté Koruně či v Plasích, jež vznikly nepochybně jako reakce na pařížskou Saint Chapelle.³⁰⁸

Závěrem lze tedy shrnout, že dle mého názoru mohl být chór kostela Panny Marie pod řetězem vystavěn někdy po polovině 14. století a kaple, dnes ležící po jeho severním boku, plnila funkci karneru.

3.4. Vrcholně gotická fáze výstavby kostela

³⁰³ ZILKENS 1983, 115–134. Někdy je k centrálním karnerům připojena apsida nebo malý polygonální

presbytář. Obecně k dějinám smrti ve středověku OHLER 2001.

³⁰⁴ MENCL 1937, 149; WESTERHOFF 1989.

³⁰⁵ WESTERHOFF 1989, 92.

³⁰⁶ UNGER 1979, 273–281; JAN/JESENSKÝ 1996, 79–80; FOLTÝN 2005, 623–624; KOVÁŘ 2013, 29.

³⁰⁷ KOVÁŘ 2013, 29.

³⁰⁸ Viz KUTHAN 1986, 35–43. S odkazem na další literaturu viz KUTHAN 1994, 304–308, 485–485.

Poslední středověkou stavební fází kostela Panny Marie je část z doby vrcholně gotické, jejíž počátek bývá ve většině odborné literatury kladen přibližně do sedmdesátých let 14. století.³⁰⁹ Tehdy bylo v areálu kostela budováno nové trojlodí se západním dvouvěžovým průčelím, jež mělo nahradit stávající západní úsek románské baziliky. Z této stavební fáze se do dnešní doby dochovalo pouze torzo nepochybně velkolepě plánovaného projektu, a to nedokončené západní průčelí s dvojicí mohutných hranolových věží, s oproti nim subtilně působící předsíní a dalšími architektonickými fragmenty v západní části nedokončeného trojlodí. Je otázkou, do jaké míry stavba pokročila, než byla přerušena, a to buď z důvodu nedostatku finančních prostředků či kvůli vypuknutí husitské revoluce. Každopádně, oproti románské a raně gotické fázi výstavby johanitského kostela na Malé Straně, máme tuto fázi ze stylového hlediska poměrně dobře zpracovanou. Většina odborníků v ní spatřuje ohlas jak arrasovské architektury, tak parlěřovské, které zde splynuly v jeden obdivuhodný celek. S touto úvahou lze nepochybně souhlasit, ovšem je zde vhodné upozornit, že se jedná opravdu jen o ohlas výše uvedených hutí. Nevyřešenou otázkou je však podle mého názoru datování samotného počátku výstavby, který bývá kladen, jak jsem již uvedl výše, do 70 let 14. století. Bývá tak uváděno z důvodu, že z tohoto časového období se nám zachovalo několik písemných zpráv, dokládajících zde určitou stavební činnost. Jedná se zejména o obchodní transakci z roku 1371 či znění listiny z roku 1376, kdy johanité vymáhali prostředky na stavbu kostela.³¹⁰ Další významnou zprávou o probíhající výstavbě je smlouva ohledně zvýšení jedné ze západních věží o 10 loktů, která byla uzavřena s novoměstskými staviteli Peškem a Janem Lútkovými v roce 1389. Ti měli za tuto činnost dostat 13 a půl kopy grošů a stavební materiál měl zajistit komtur, což bylo z finančního hlediska o mnoho výhodnější, než aby komenda nechala vydělat na materiálu stavitele.³¹¹ Je ovšem možné, že první zprávy ze sedmdesátých let se vztahují k probíhající výstavbě presbytáře, jejíž započetí jsem zasadil do období těsně po roce 1350. Další informace se již ale nepochybně týkají zde řešené stavební fáze.

Z původně plánovaného bazilikální trojlodí se tedy do dnešní doby dochovala dvojice západních věží v nepůvodní výšce a západní průčelí s předsíní a portálem. Dále

³⁰⁹ Zejména RICHTER 1932, 55–62; LÍBAL 1946, 74–77; LÍBAL 1948, 153–154; MENCL 1948, 97; LÍBAL 1978, 633; LÍBAL 1983, 279–281; HLAVSA/VANČURA 1983, 45; LÍBAL 1984, 192; VLČEK 1999, 68; LÍBAL 2001, 393; BENEŠOVSKÁ 2009, 189; SOJKA 2013, 27–28.

³¹⁰ NA ŘM, č. 2234; VILÍMKOVÁ 1964, 51–52; VILÍMKOVÁ 1966, 76.

³¹¹ Viz naposledy uvedl SOJKA 2013, 27.

se v torzu objektu zachovaly další fragmenty dokládající skutečnost, že byly postaveny základy severní boční lodě s arkádovými pilíři.

Mohutné hranolové věže jsou zbudovány z kvádrového zdiva a vzeprény v nárožích jednou odstupněnými opěráky. Jak uvedl Dobroslav Líbal, dvouvěží působí dojmem tvrdé pevnosti, který je tak v rozporu s další zamýšlenou výstavbou bazilikálního trojlodí.³¹² Přízemky těchto věží jsou pak na západě otevřeny velkými lomenými okny, jejichž ostění je profilováno z vnější strany hruškovcem a výžlabkem, zatímco zevnitř obloučkem mezi dvojicí velkých výžlabků. V patrech obou věží můžeme po jejich třech stranách, otevírajících se do volného prostoru, spatřit rovněž zazděná, mnohem vyšší lomená okna. Jejich ostění jsou však oproti ostěním oken v přízemcích mnohem prostší profilace. Věže nikdy nedosáhly své plně plánované výše a není ani zřejmé, jak jejich výstavba do doby husitských válek pokročila. Podle dochovaných vizuálních pramenů z počátku 17. století patrně nikterak [50].

Mezi věžemi v západní průčelní zdi je prolomený, složitě profilovaný portál s půlkruhovým záklenkem, do něž je dodatečně vložený portál z dob renesančních úprav. Tento rozměrný portál je stejně jako před ním umístěná obdélná předsíň [51] [52], zredukovanou citací svatovítského jižního portálu, potažmo jižní předsíně, známé jako Zlatá brána [53]. Je členěn souvisle probíhajícími hruškovci, oblouny a dvěma hlubokými výžlabky, do kterých je zasazena na každé straně vždy jedna dvojice dnes silně poničených baldachýnů, pod kterými se dodnes zachovaly nepatrné stopy po konzolách [54]. Předsíň, jež obklopuje portál, je otevřena na bocích jednou arkádou a v západním čele má, na rozdíl od svého vzoru svatovítské Zlaté brány, arkádu dvouosou s ostrými záklenky. Tyto arkády mají profil arrasovského stlačeného hruškovce, doprovázeného oblounem a výžlabkem. V nárožích předsíně spatřujeme seskupení nakoso postavených opěráků s panelovanými stěnami, jež vybíhají nahoře ve fiálu s kytkou. Osový pilíř, rozdělující arkády, obdobně utvářený jako čelní pilíře jižní předsíně svatovítské katedrály, je stejně jako zevní opěráky završen fiálou s kytkou. Předsíň byla pravděpodobně původně zaklenuta obkročnou žebrovou klenbou tvořenou třemi trojaparsky, což nám dokládají výběhy nedochovaných klenebních žeber o profilu subtilního hruškovce, které sbíhají až k zemi. Klenba byla odstraněna v době renesančních a barokních úprav. V tomto období byla předsíň i opatřena nástavbou. Ta však byla kolem poloviny 19. století odstraněna a předsín tak částečně regotizována.

³¹²

LÍBAL 1946, 75.

S obdobně utvářenou předsíní jako u Panny Marie pod řetězem se setkáme např. u děkanského kostela sv. Vavřince ve Vysokém Mýtě [55]. Stavební vývoj tohoto kostela není doposud spolehlivě rozřešen, nicméně víme, že v jeho architektuře se zračí četné podněty svatovítské, i když poněkud v obhroublejších formách. Zdejší předsíň, ležící při severním boku trojlodí, je obecně datována do časového rozpětí mezi koncem sedmdesátých let a devadesátými lety 14. století.³¹³ Podobné řešení můžeme dále spatřit u severní a jižní předsíně kostela Nanebevzetí Panny Marie v Chrudimi, jež jsou z doby kolem roku 1400 [56].³¹⁴ S motivem trojdílných obkročných kleneb se v české středověké architektuře setkáváme již od 13. století, kdy jich bylo užito k zaklenutí prvního patra východního křídla nádvořího ochozu na hradě Zvíkově.³¹⁵ Jemnost vyzářující architektura předsíně, ve které se promítlo do jedinečného celku arrasovské i parlérovské tvarosloví, nicméně působí mezi dvojicí mohutných hranolových věží poněkud disharmonicky. Je tedy navýsost záhodno položit si otázku, kdy vlastně byla předsíň vybudována. Ve většině odborné literatury se setkáváme s názory, že tomu tak bylo již v sedmdesátých letech 14. století, tedy v těsné návaznosti na Zlatou bránu, která byla definitivně dokončena mezi lety 1370-71.³¹⁶ Pokud však vezmeme v potaz, že její nejbližší příbuzné spatřujeme u staveb ve Vysokém Mýtě a Chrudimi, které byly dokončovány v posledních letech 14. století a jsou řazeny do tzv. okruhu staveb druhé manželky krále Václava IV. Žofie Bavorské.³¹⁷ Můžeme v jejím případě tak můžeme její časové vročení posunout do osmdesátých až devadesátých let 14. století. O tom uvažuje i Pavel Kalina, když spojuje její výstavbu s osobou milce Václava IV., převora české provincie johanitů v letech 1391-1397 Markolta z Vrutice.³¹⁸

S motivem stlačeného hruškovce, typického pro huť Matyáše z Arrasu, se samozřejmě krom katedrály setkáváme i na dalších stavbách, a to budovaných po jeho smrti. Huti je připisován například cisterciácký chrám v Klášterní Skalici u Kouřimi, z

³¹³ Např. MENCL 1948, 97–98; KOTRBA 1970, 104; SOMMER/VARHANÍK 1986, 558–560; LÍBAL 2001,

555–556; ZÁRUBA 2014, 284–287.

³¹⁴ Např. MENCL 1948, 158–160; LÍBAL 2001, 133–136; BENEŠOVSKÁ 2009, 184–185; ZÁRUBA 2014,

282–284.

³¹⁵ Např. KUTHAN 1994, 507.

³¹⁶ Zejm. ZAHRADNÍK/LÍBAL 1999, 65–71; KUTHAN/ROYT 2011, 125.

³¹⁷ K problematice naposledy ZÁRUBA 2014, 275–295.

³¹⁸ KALINA 2004, 158.

něhož se dochovalo jen torzo mohutného pilíře, klášterní kostel na Sázavě, klášter celestinů na Oybině na Žitavsku apod.³¹⁹

Problém datování předsíně kostela Panny Marie pod řetězem nám velmi stěžuje její údajný vztah k severnímu portálu Týnského chrámu, se kterým má podle některých badatelů mnoho společného.³²⁰ Jeho vznik je kladen, díky v posledních letech vzniklým pracím Jany Peroutkové, na přelom šedesátých a sedmdesátých let 14. století [57].³²¹ Osobně bych o vzájemném vztahu však příliš neuvažoval. Týnský portál i přes svou jemnou profilaci ostění se v celkovém výrazu vyznačuje monumentalitou a velkou dynamičností zatímco předsíň johanitského chrámu působí mnohem lehčeji a klidněji. Její intimní charakter je opravdu spíše příhodnější pro časové vročení na sklonek 14. století. Do spojitosti se severním portálem týnského chrámu a předsíně kostela Panny Marie pod řetězem bývá dáván i jižní portál nedokončeného kostela klarisek v Panenském Týnci, který byl budován po požáru starší svatyně v roce 1382 a náleží k pozoruhodným zjevům architektury pozdní doby lucemburské.³²² V jeho případě lze uvažovat o mnohem bližším vztahu k johanitskému kostelu, než k Týnu. Jemné členění portálu v Panenském Týnci působící mnohem jednodušeji než u obou výše uvedených, i když tomu tak v samotném důsledku není. Vzájemné vazby jsou tu na první pohled patrné, zejména co se týče užití půlkruhového záklenku, tak typického pro parlářovský okruh.³²³ Dále spojuje johanitský portál s panenskotýneckým zasazení dvojice konzol na každé straně v podobě kalichových hlavic do hlubokých výžlabků, jež nespočívají na dodatečně vložených příporách, ale na prostých oblouncích profilace. U portálu Panny Marie pod řetězem jsou ovšem tyto hlavice dnes znatelné jen nepatrně, nicméně je více než jasné, že zde bylo užito stejného řešení jako v Panenském Týnci. Tento aspekt odlišuje obě architektury od severního portálu Týnského chrámu. Nicméně i přes uvedené vztahy považujeme zatím tuto otázku za otevřenou a obraťme svou pozornost na fragmenty západního úseku nedokončeného trojlodí Panny Marie pod řetězem.

³¹⁹ Naposledy s odkazy na starší literaturu viz KUTHAN/ROYT 2016, 190–203.

³²⁰ Např. SOJKA 2013, 27; ZÁRUBA 2014, 295.

³²¹ S odkazem na starší literaturu a názory jiných badatelů viz PEROUTKOVÁ 2013, 174–201; PEROUTKOVÁ 2014; PEROUTKOVÁ 2015, 263–288.

³²² Ke klášternímu kostelu v Panenském Týnci např. MATĚJKA 1897, 85–89; LÍBAL 1948, 152; MENCL

1948, 150–152; LÍBAL 2001, 314–316; SOJKA 2004.

³²³ Půlkruhový záklenek spatřujeme i u severního portálu týnského chrámu.

Krátké bazilikální trojlodi mělo sestávat pravděpodobně z trojice obdélných klenebních polí a představovat jedinečnou architekturu, konkurující těm nejskvělejším stavbám svého druhu té doby, o čemž nás zpravují z něho dochované fragmenty. Fakt, že šlo opravdu o stavbu, jejíž význam přesahoval hranice naší země, dokládá i kresba [59] jeho torza z počátku 17. století od Roelandta Saveryho, na které můžeme spatřit jednotlivé architektonické články ještě téměř v původním stavu.³²⁴ Jeho výstavba však patrně nepokročila ani na úroveň západního klenebního pole hlavní lodi. Z klenebního pole v prostoru mezi věžemi, které nebylo taktéž dohotovené, se nám pak zachovaly jen drobné oblé přípory v rozích vymezených věžemi a zříceninou stěny západního průčelí [60], která byla prolomena rozměrným hrotitým oknem. Dále se zachovaly v severovýchodním nároží jižní věže i svazkové oblé přípory [61], z nichž vybíhala hruškově profilovaná klenební žebra. Na protější straně jsou tyto přípory patrně dnes jen neznatelné. Na severní stěně jižní věže spatřujeme i čelní oblouk nejzápadnějšího klenebního pole, který je členěn výžlabkem a obloučkem. Na severní stěně protilehlé věže pak díky Saveryho kresbám víme, že se zde nacházelo slepé (liché) triforium,³²⁵ které bylo členěno snad složitěji utvářenými obloučky, rozdělenými válcovými pruty s hlavicemi opatřenými rostlinným dekorem. Podobně snad byl členěn i přízemek nedochované západní předsíně vyšehradského chrámu sv. Petra a Pavla.³²⁶ Saveryho kresba, stejně tak jako náš pozornější pohled, nám umožňuje zpozorovat i další důležitý prvek, a to že stěna hlavní lodi měla být s největší pravděpodobností v prostoru mezi vrcholky arkád bočních lodí a okny opatřena triforiem skutečným [62]. S takovým příkladem, kdy by na slepé triforium navazovalo skutečné, se, pokud je mi známo, nikde nesetkáváme. Dokládá to jedinečnost nejen stavby samotné, ale stavitele, který ji projektoval. Bohatost plánované architektury dokládají i nyní zazděné bohatě profilované arkády, jimiž se boční lodě a loď hlavní otvíraly do obou podvěží. Nejlépe zachovaná jižní arkáda v přízemí severní věže je členěna na každé straně trojicí přípor, oddělených výžlabky [62]. Na jednotlivých příporách spočívají dnes fragmentárně zachované kalichové hlavice s rostlinným dekorem [63]. Nad nimi je pak arkáda členěna masivním hruškovcem, který doprovázejí obloučky a hruškovce subtilnější. Veškeré prvky pak navzájem od sebe oddělují výžlabky. Jak opět dokládají Saveryho kresby, obě podvěží byla zaklenuta křížovými klenbami s žebry, jež vybíhala ze

³²⁴ Kresby nám i přes určitou míru idealizace dokládají přibližnou představu o architektuře kostela.

³²⁵ Dnes zazděno.

³²⁶ SOJKA 2013, 28.

štíhlých koutových přípor opatřených opět kalichovými hlavicemi zdobenými florálními motivy. Do dnešní doby se zachovala jen klenba v podvěží jižní věže, díky které víme, že zde bylo použito žeber o profilaci subtilního hruškovce. V jihovýchodním nároží severní věže je pak patrný i výběh arkády hlavní lodi stejné profilace jako arkád v podvěží. Při výkopech Karla Fialy byly objeveny základy pilířů arkád, jež se otevíraly z hlavní lodě do boční lodě severní. Byly pravouhlé s okosenými hranami a doplněny svazkovými příporami a stejně bohatou profilací jakou máme z části dochovanou v podvěží severní věže.³²⁷ V přízemí jižní věže se nám také zachoval v její jižní stěně sedlový portálek vedoucí do prostoru komendy, který je členěn hruškovci, výžlabky a oblounky.

Celý kostel měl být 62 metrů dlouhý a hlavní loď měla mít přibližně výšku 27 metrů.³²⁸ Nevyřešenou otázkou však zůstává, jak měly být plánovány boční lodě směrem na východ. Zda měly být uzavřeny na úrovni triumfálního oblouku již stávajícího presbytáře či pokračovat dále směrem na východ, jako např. u Týnského chrámu a do svého celku tak začlenit i severní kapli. Na tuto otázku bohužel nelze odpovědět.

Dobroslav Líbal dává nedokončené trojlodí Panny Marie pod řetězem a myslím si, že oprávněně, do kontextu s již zmíněným nedokončeným kostelem klarisek v Panenském Týnci a torzem presbytáře klášterního kostela minoritů v Benešově.³²⁹ S Panenským Týncem, jehož portál v jižní stěně nedokončeného síňového trojlodí bývá dáván, jak jsem již uvedl, do spojitosti i se severním portálem Týnského chrámu. Kromě jemné profilace ostění, dvojice konzol na každé straně spočívajících na oblouncích, půlkruhového záklenku, společné zejména obdobné užití kalichových hlavic [64]. Ty spatřujeme, jak jsem rovněž uvedl, ve fragmentech v arkádě jižní věže. Upozorňuji však, že nejsou identické, jen příbuzné. S téměř identickou hlavicí se ale setkáváme v radniční kapli sv. Barbory v Mělníku [65], která byla vysvěcena dne 23. září 1398 a lze ji zařadit do okruhu staveb královny Žofie Bavorské.³³⁰ František Záruba rovněž upozornil na podobnost sedlového portálu, prolomeného ve stěně jižní věže

³²⁷ FIALA 1907, 14; LÍBAL 1946, 77.

³²⁸ LÍBAL 1946, 77.

³²⁹ LÍBAL 1946, 77; Ke zřícenině minoritského kostela např. MENCL 1940, 6–7; LÍBAL 1948, 152–153;

LÍBAL 2001, 16–17.

³³⁰ PODLAHA 1899, 144–147; PURŠ 1975, 208–215; ZÁRUBA 276–277.

kostela Panny Marie pod řetězem, k portálům na mělnickém hradě z doby kolem roku 1400 a portálu pod kruchtou kostela sv. Mikuláše v Jaroměři, jejichž výstavba taktéž souvisí s osobou královny Žofie.³³¹ Stejný portál pak shledáme i ve tvrzi Staré Hrady u Libáně, budované kolem roku 1400 snad z iniciativy Pavla z Jenštejna.³³² S královnou Žofií souvisí ještě další stavba a to vesnický kostelík sv. Bartoloměje v Kočí na Chrudimsku, jež byl založen roku 1397.³³³ Podle sekundární literatury byl zbudován nám známými bratry Janem a Peškem Lútkovými, kteří zvyšovali jednu ze západních věží kostela Panny Marie pod řetězem.³³⁴ S Žofií Bavorskou dále spojujeme i dokončovací práce na kostelech ve věnných městech českých královen a to v Chrudimi a Vysokém Mýtě, které mají s pražským kostelem johanitů mnoho společného. Je tedy důvodné předpokládat díky výše uvedeným vztahům, že počátek výstavby trojlodí Panny Marie pod řetězem, stejně jako počátek realizace předsíně mohl být spojen s osobou Markolta z Vrutice, který byl rádcem a blízkým přítelem krále Václava IV. Což znamená do doby kolem roku 1390.

Rozřešení této otázky nám může objasnit jedna zapomenutá stavba. Je jí kostel Všech Svatých ve Zdětíně [66],³³⁵ který byl shodou okolností právě pod patronátem pražských johanitů. Presbytář tohoto kostela, který rozhodně nespadá svým vzezřením do běžného proudu venkovských kostelů, sestává z jednoho obdélného pole a šestipaprskového závěru. Klenební žebra o profilu subtilního hruškovce vyrůstají z profilovaných krycích desek konzol s podivuhodnými motivy lidských a nestvůrných masek, které jsou částečně doplněné florálním dekorem [67]. Krycí desky jsou pak obdobně utvářeny jako v radniční kapli sv. Barbory v Mělníku. Identické je navíc užití stejných klenebních žeber. Celkově vzato, je zde opět patrný ohlas parléřovského či arrasovského tvarosloví. Samotné masky s rostlinným dekorem můžeme pak zařadit do skupiny toho nejlepšího co se nám z architektonické skulptury druhé poloviny 14. století do dnešní doby zachovalo. Museli zde nepochybně pracovat kameníci, minimálně výborně obeznámení s obdobnými pracemi týnskými či svatovítskými.³³⁶ Stěny presbytáře zdětínského kostela jsou navíc ozdobeny velmi cennými a kvalitními

³³¹ ZÁRUBA 2014, 295.

³³² Ibidem, 352-355.

³³³ Naposledy např. NESEJT 1996, 76–83; LÍBAL 2001, 184; ZÁRUBA 2014, 281.

³³⁴ LÍBAL 2001, 184.

³³⁵ Zejm. BAREŠ 1905, 403–409; KROUPA 1988, 80–133; LÍBAL 2001, 570.

³³⁶ Do kostela Všech Svatých ve Zdětíně mi bohužel stále nebyl umožněn přístup.

freskami s doby kolem roku 1400.³³⁷ Samotnou architekturu pak můžeme klást do osmdesátých až devadesátých let 14. století. Myslím si, že i tato stavba může souviset s osobou převora Markolta z Vrutice, který na rozdíl od svého předchůdce Ziemovita Těšínského,³³⁸ byl přímo spojen s panovnickým dvorem a hlavně osobou českého a římského krále Václava IV. Díky této skutečnosti můžeme teoreticky předpokládat, že on byl iniciátorem velkolepé výstavby trojlodí a předsíně kostela Panny Marie pod řetězem, stejně tak i přestavby zdětinského kostela.

Mnou nadhozená možnost datování samozřejmě nemusí být jediným řešením, navíc pro ni nemáme žádných písemných pramenů, a proto zatím ponechme otázku posunutí počátku výstavby trojlodí Panny Marie pod řetězem ze 70 let do 80 až 90 let 14. století za otevřenou.

Nepatřičnost předsíně v západním průčelí vůči mohutným věžím může nasvědčovat i variantě, že zde byla uskutečněna změna původního plánu.³³⁹ To znamená, že věže byly založeny mnohem dříve než samotné trojlodí a předsíně. Tuto možnost nám dokládá zpráva o jejich zvýšení. Závěrem je třeba uvést, že rozestavěný velkolepý projekt v roce 1420 vypálili a zničili husité, čímž samozřejmě ztížili všechny pokusy o datování stavby.

3.5. Fragment nástěnné malby v severní kapli

V interiéru raně gotického karneru, tj. dnešní sakristie johanitského kostela Panny Marie pod řetězem, se na obou styčných stěnách dvoubokého závěru nachází fragmenty pozdně románských nástěnných maleb. V levém fragmentu, na severním boku závěru, je dochován pouze zlomek spodní části blíže neurčitelné postavy. Na jižním boku se nám ovšem zachoval téměř celý, nesmírně kvalitní výjev mučení neznámé světice [68].³⁴⁰ Přemalbou nedotčené fragmenty byly odkryty a konzervovány Václavem Pichlem v roce 1948, znovu pak v sedmdesátých letech 20. století.³⁴¹

³³⁷ Naposledy s odkazy na starší literaturu viz VŠETEČKOVÁ 2011, 316–321.

³³⁸ K Ziemovitovi Těšínskému zejm. MITÁČEK 2001, 17–40.

³³⁹ SOJKA 2013, 27.

³⁴⁰ MAŠÍN 1954, 58–59; MAŠÍN 1977, 167–168; KRÁSA 1982, 38; STEJSKAL/KROPÁČEK 1983, 494, 497;

Uprostřed scény, podané na modrém pozadí, je vyobrazena světice se svatozáří kolem hlavy, jež je přivázána za rozpažené ruce k vodorovnému trámu podepřenému z obou stran kůly. Světice je do pasu obnažena a hlavu s dlouhými plavými vlasy má mírně skloněnou k pravému rameni. Kolem pasu má uvázanou dlouhou bílou roušku, zauzlenou na pravém boku, jejíž záhyby jsou provedeny červenohnědou kresbou. Zleva i zprava jsou biřici, kteří ji bijí holemi či rozměrnými metlami. Biřic na levé straně je zobrazen z profilu, má nahoru pozdvižený nos a pootevřená ústa. V pravé ruce třímá hůl či metlu, levou rukou si přidržuje cíp svrchního roucha červené barvy, členěného ostrými mísovitými záhyby a vystínovaného silnými tahy štětce. Na pravém rameni má roucho sepnuté sponou, které se pak v dolní části uvolňuje a přechází v ostře zalamovaný a rozevlátý cíp. Dobře zachovaná je i kresba jeho vlnitých vlasů a vousů. Po anatomické stránce téměř dokonale provedená postava působí nesmírně drasticky a expresivně. Stejný dojem vyvolává i biřic na pravé straně, který je zobrazen ze tříčtvrtečního profilu a v levé ruce drží nástroj mučení, kterým se napřahuje na světici. Pravou rukou si drží rozevláté svrchní roucho bílé barvy, které zčásti zahaluje spodní, k tělu přiléhající červený šat.

Fragment této malby musel být bezpochyby součástí většího nezachovaného freskového cyklu, který byl dílem vynikajícího malíře. Ze stylového hlediska lze zařadit zlomek malby do vrstvy obecného byzantinizujícího pozdně románského slohu 13. století. Pro tuto vlnu, která přicházela přímou cestou přes severní Itálii a dále přes Alpy nebo z oblasti sasko-durynské, jsou charakteristické neklidné linie rouch postav rozlámaných do ostrých, zalamujících se záhybů. Pro tento základní rys vznikl termín – *Zackenstil* (lámaný sloh).³⁴² Tato stylová vrstva je také typická zvýšenou dramatičností scén plných napětí, v nichž zobrazené postavy vynikají svou nesmírnou dynamičností. Jiří Mašín i Josef Krása dávají malbu s mučením světice do kontextu s iluminacemi v tzv. Františkánské bibli, vzniklé přibližně ve třetí čtvrtině 13. století ve skriptoriu při

MAŠÍN 1984, 126; VLČEK 1999, 71–72.

³⁴¹

MAŠÍN 1954, 59; VLČEK 1999, 72.

³⁴²

Např. HASELHOFF 1897; HÄNSEL-HACKER 1954; GOSERBUCH 1975, 12–58; BELTING 1978;

BELTING

1982, 35–53; KRÁSA 1982, 23–67; KRÁSA 1983, 11–30; HOLZWIG 2001, 302–308;

VŠETEČKOVÁ

2010, 126–142.

Anežském klášteře.³⁴³ Shledáváme výrazné podobnosti i s nejstarší vrstvou maleb v děkanském kostele v Písku (Panna Marie s Ježíškem, Ukřižování [69]), které vznikly patrně za pobytu Přemysla Otakara II. ve městě roku 1274.³⁴⁴ Dále bychom uvedli spojitost i s freskami na východní stěně severní boční lodi dominikánského kostela [...] v Krems an der Donau vzniklými na náklad Gozza – městského rychtáře a komořího krále Přemysla Otakara II.,³⁴⁵ v kapli sv. Michaela při klášteře benediktinek v Gössu u Leobenu [70]³⁴⁶ nebo malbami na tribuně dómu v Gurku [71].³⁴⁷ Důležité jsou i další fresky na území dnešního Rakouska, které spatřujeme v apsidě kostela sv. Víta v Michelstetenu [72]³⁴⁸ či na stěnách karneru v Mauthausenu [73].³⁴⁹ Původně patrový kostel v Michelstetenu je pro nás významný tím, že ho v roce 1269 daroval Přemysl Otakar II. johanitům z nedalekého Mailbergu, kteří zde posléze vykonávali duchovní službu.³⁵⁰ Malbu v kostele s námětem Majestas Domini datujeme pak přibližně do sedmdesátých let 13. století, blízký vztah mezi zdejší a pražskou malbou se tedy výslovně nabízí, ať už z hlediska stylové stránky maleb či přímo zúčastněné osoby krále Přemysla Otakara II. Nejinak tomu je ani u zmíněného karneru v hornorakouském Mauthausenu. Zdejší karner, zasvěcený sv. Barboře, patronce dobré smrti, byl vystavěn někdy v polovině 13. století. Malby v něm dochované byly odkryty v roce 1907 a jsou datovány do šedesátých až sedmdesátých let 13. století. Zajímavé je, že klenební žebra karneru, založeného na půdorysu osmiúhelníku, mají podobný tvar jako poničené

³⁴³ Např. KVĚT 1948, 181–185; HÄNSEL-HACKER 1954, 38–39; SCHMIDT 1969, 168; STEJSKAL 1976, 13–14; MAŠÍN 1977, 148; KRÁSA 1982, 55–58; KRÁSA 1983, 28–29; SOUKUPOVÁ 1984, 69–97; STEJSKAL 1984, 288–291; SOUKUPOVÁ 1989, 158–170; BRODSKÝ 2000, 135–137; PANUŠKOVÁ/HLAVÁČKOVÁ 2010, 533–540; KUBÍK 2014, 246–247.

³⁴⁴ Např. MATĚJČEK 1922–23, 146–148; MAŠÍN 1954, 59–62; PEŠINA 1954, 327–329; STEJSKAL 1957, 117–131; KRÁSA 1982, 38–48; VŠETEČKOVÁ 2001, 109–122; ROYT 2002a, 20–21.

³⁴⁵ FRODL 1954, 47–81; BACHER 1970, 113–115; KÜHNEL 1971, 152; LANC 1983, 120–130; MICHLER 1990, 104; KUTHAN 1993, 277; KIRCHWEGER 2000, 148–149. K osobě křemžského rychtáře Gozza viz ZAWREL 1983; KUTHAN 1993, 276–280; KUTHAN 1996. K samotnému kostelu např. KUTHAN 1991, 136–137; SCHWARZ 2000, 221–222; SCHWARZ 2013, 325–327.

³⁴⁶ ANDORFER 1933, 34–38; KROEMER 1954, 19–23, 42–47; LANC 1986, 118–127; KIRCHWEGER 1999, 251–266; KIRCHWEGER 2000, 439–440. Ke kapli sv. Michaela např. WAGNER-RIEGER 1967, 335; KUTHAN 1993, 164; BRUCHER 2000, 244; KUTHAN 2008, 248.

³⁴⁷ KUTHAN 1993, 277; KOLLER 1997, 365; KIRCHWEGER 2000, 436–437.

³⁴⁸ K architektuře kostela např. GRUNSKY 1970, 20–24, k malbám viz LANC 1983, 170–172.

³⁴⁹ Např. WESTERHOFF, 67–68; HOCHEDLINGER 2003.

³⁵⁰ CDB V/3, č. 1444, 293; NA ŘM, č. 1284.

klenební žebro v suterénu karneru u Panny Marie pod řetězem. Všechny zmíněné malby, ve kterých se již projevují určité principy západoevropského gotického cítění, úzce souvisí s uměleckou tvorbou spojenou s osobou krále Přemysla Otakara II. a osobami jemu blízkými (např. Gozzo). Můžeme je tedy společně se zbytkem nástěnné malby v severní kapli u Panny Marie pod řetězem spolehlivě datovat zhruba do třetí čtvrtiny 13. století.³⁵¹

Velice problematická je samotná identifikace mučené světice v dnešní sakristii kostela Panny Marie pod řetězem. Josef Krása, Karel Stejskal, Jiří Kropáček i Pavel Vlček přejímají názor Jiřího Mašína, že by se mohlo jednat o sv. Kateřinu, byť tuto úvahu nedokládají žádným relevantním argumentem.³⁵²

Vzhledem k tomu, že nám chybějí ostatní výjevy předpokládaného rozsáhlejšího cyklu, je téměř nemožné se s touto otázkou vypořádat. Z formálního hlediska můžeme takto obecný (z kontextu vytržený) výjev mučení (bičování, bití) srovnat s některými obdobnými scénami z dochovaných freskových cyklů ze 13. -15. století, jejichž námětem jsou legendy světic-mučednic.³⁵³ Podobnost je možné sledovat zejména ve scénách z legendy badateli prosazované sv. Kateřiny, a rovněž sv. Barbory (z hlediska funkce kaple jako karneru se sv. Barbora přímo nabízí, neboť je mj. patronkou dobré smrti a některé karnery jí byly zasvěceny viz. Mauthausen) a sv. Markéty.³⁵⁴ Jelikož i v populární Zlaté legendě probíhalo jejich bití či bičování obdobným způsobem, celý problém je pro nás z formální stránky těžko řešitelný.³⁵⁵

³⁵¹ Uměním na dvoře Přemysla Otakara II. a jeho zakladatelskou činností se zabýval zejména Jiří Kuthan, např. KUTHAN 1975; KUTHAN 1991; KUTHAN 1993; KUTHAN 1996; KUTHAN 2008, 235–262, dále

např. SCHWARZ 2013, 303–363.

³⁵² MAŠÍN 1954, 59; MAŠÍN 1977, 168; KRÁSA 1982, 38; STEJSKAL/KROPÁČEK 1983, 497; VLČEK 1999, 71.

³⁵³ Podle ostatních scén z legendy lze světici identifikovat.

³⁵⁴ Scénu s mučením (bitím, bičováním) sv. Kateřiny shledáváme např. na nástěnné malbě ve farním kostele v Blankenbergu; SCHILL 2005, 564. Další podobné scény, ale prokazatelně se sv. Markétou, nacházíme v Šivetících na Slovensku nebo jihočeském Hosíně. K malbám v rotundě sv. Markéty v Šivetících DVOŘÁKOVÁ/KRÁSA/STEJSKAL 1978, 151–153; TOGNER 1989, 185–186. K malbám v kostele sv. Petra a Pavla v Hosíně např. PAVELEC 1996, 77–83. K ikonografii sv. Kateřiny zejm. SCHILL 2005. K ikonografii sv. Markéty např. KIMPEL 1990, col. 494–499. K ikonografii sv. Barbory např. PETZOLDT 1990, col. 304–309. Danou problematikou se zabývá např. Ivan Gerát viz GERÁT 2001; GERÁT 2002, 43–47

³⁵⁵ Legenda sv. Kateřiny viz VORAGINE 1998, 343–350. Legenda sv. Markéty viz VORAGINE 1998, 189–191. Legenda sv. Barbory viz VORAGINE 1998, 365–370.

Logicky se nemůže pravděpodobně jednat o sv. Kateřinu, protože: zaprvé - johanité její kult nepěstovali, zadruhé - v zemích Koruny české se stala populární světici až v době Karla IV. Je tedy mnohem pravděpodobnější, avšak ne stoprocentní, že se jedná o výjev mučení sv. Barbory nebo sv. Markéty. Variantu se sv. Barborou podporuje fakt, který jsem zmínil o několik řádek výše.

Nicméně k identifikaci mučené světice můžeme dospět i jinou cestou. Pokud propojíme zlomek malby v severní kapli s malířskou produkcí vztahující se k umění provozovanému na dvoře Přemysla Otakara II., který měl od svého slavného vítězství nad uherským králem Bélou IV. v bitvě u Kressenbrunu v úctě sv. Markétu, neboť právě v předvečer jejího svátku se bitva roku 1260 odehrála. Přemysl dokonce získal i její relikvie, které v roce 1262 daroval břevnovskému klášteru a pražskému chrámu sv. Víta.³⁵⁶ V tomto období se nepochybně díky němu rozvíjel Markétin kult. Jelikož byl sám Přemysl velkým podporovatelem řádu johanitů, je možné čistě teoreticky identifikovat námět dochovaného fragmentu nástěnné malby v dnešní kapli při severním boku presbytáře kostela Panny Marie pod řetězem jako mučení sv. Markéty. Tuto spekulaci posiluje fakt, že Přemysl Otakar II. daroval johanitům z Mailbergu v roce 1268 patronátní právo k farnímu kostelu zasvěcenému sv. Markétě v jeho nově založeném městě Marcheggu.³⁵⁷ Dále daroval řádu již zmíněný kostel v Michelstettenu (1269).³⁵⁸ Nezanedbatelný není ani Přemyslův vztah k pražské komendě u Panny Marie pod řetězem, kterou v roce 1257 přijal pod svou ochranu proti královským úředníkům a příslušníkům šlechty, aby zabránil jejich zásahům do johanitských statků či násilnému vymáhání noclehů v řádových dvorech nebo vsích.³⁵⁹ V roce 1272 dokonce podřídil poddané johanitského řádu v Čechách výhradně zemskému soudu v Praze a zbavil je povinnosti vydávat svědectví zvané *ozada*, což zdůvodnil zásluhami německého velkopreceptora řádu Jindřicha z Fürstenbergu, jemuž v té době byli podřízeni i johanité v českých a okolních zemích.³⁶⁰ Jindřich z Fürstenbergu, jeho nástupce Jindřich z

³⁵⁶ Např. PODLAHA/ŠITTLER 1903, 8; BLAŽÍČEK/ČEŘOVSKÝ/POCHE 1944, 7; PODLAHA 1911, 14; KUTHAN 1993, 109. K břevnovskému klášteru např. BLÁHOVÁ/HLAVÁČEK 1993; ROYT 2002b.

³⁵⁷ CDB V/3, č. 1427, 284. Ke kostelu sv. Markéty např. KUTHAN 1991, 188–195; SCHWARZ 2000, 205; SCHWARZ 2013, 316–317. Obecně k Marcheggu s odkazy na další literaturu např. KUTHAN 2008, 250–253.

³⁵⁸ CDB V/3, č. 1444, 293; NA ŘM, č. 1284.

³⁵⁹ CDB V/1, č. 71, 109.

³⁶⁰ CDB V/2, č. 651, 279–280. *ozada* – kolektivní povinnost obyvatelstva doprovázet zemské úředníky při jejich úkonech a podávat o tom svědectví.

Boxbergu a někteří další významní členové řádu nezpochybnitelně občas pobývali na dvoře Přemysla Otakara II.³⁶¹

Další významnou osobou spjatou s Přemyslem Otakarem II. a řádem johanitů byl bohatý vídeňský patricij Paltram,³⁶² který v roce 1272 daroval johanitům svůj hrad v Unterlaa.³⁶³ Jeho donaci o rok později potvrdil sám Přemysl Otakar II.³⁶⁴ Navíc je zajímavé, že si Paltram nechal u svého domu ve Vídni zbudovat dnes nedochovanou kapli zasvěcenou sv. Markétě.³⁶⁵ Té byla mimo jiné zasvěcena i špitální kaple ve Strakoncích,³⁶⁶ jež byla pod patronátem místních johanitů. Těm, jak jsem již uvedl, daroval část svého hradu rod Bavorů, kteří byli rovněž s osobou krále Přemysla Otakara II. výrazně spojeni. Veškeré tyto uvedené souvislosti mají nemalý význam.

Na otázku o jakou světici-mučednici se na dochované nástěnné malbě jedná, však nemůžeme stále s jistotou odpovědět. Pravděpodobně nejde o sv. Kateřinu, se kterou se setkáváme v odborné literatuře. Spíše jde o sv. Barboru nebo sv. Markétu, osobně se spíše kloním k druhé variantě, ale mohu se nepochybně mýlit. Danou situaci by nám mohlo objasnit úplné odkrytí barokní omítky v interiéru severní kaple. Jedno je však jisté, cenný fragment malby svou výtvarnou hodnotou překračuje hranice naší země a také nám dokládá, jak vysokou úroveň mělo malířství doby Přemysla Otakara II., z něhož se nám dochovalo minimum památek.

³⁶¹ JAN 1998, 254.

³⁶² K osobě vídeňského patricije Paltrama von dem Freithof např. CZEIKE 1974, 258; KUTHAN 1993, 280–281; KUTHAN 1996, 357; DOPSCH 2003, 476–477.

³⁶³ NA ŘM, č. 1297.

³⁶⁴ CDB V/3, č. 1021a, 1427, 1444, 1581.

³⁶⁵ PERGER/BRAUNEIS 1977, 272–275.

³⁶⁶ KAŠIČKA 1996, 65–72; NECHVÁTAL 2009, 775–792.

Závěr

Architektura johanitského řádu na území bývalého českého převorství nebyla dosud dostatečně prozkoumána a zhodnocena, neboť většina publikovaných textů se zabývá pouze jejími určitými úseky. Tato diplomová práce si kladla za cíl primárně zkonsolidovat dosavadní poznatky k architektuře a nástěnného malířství kostela Panny Marie pod řetězem na Malé Straně v Praze spojeného s komendou johanitů, a pokusit se o její nové zhodnocení. Dále byl text věnován i obecné typologii a funkci řádových staveb, a to zejména nacházejících se v oblasti někdejšího českého převorství.

Veškeré zde uvedené závěry je však třeba brát s určitým nadhledem, už jen kvůli složitosti předmětu bádání či výrazným odlišnostem jednotlivých johanitských komend. Jeví se mi jako pravděpodobné, že právě tato vzájemná nepodobnost řádových objektů odrazovala potenciální badatele, a i proto bylo v kapitole věnované typologii staveb nutné vyrovnat se s absencí téměř jakékoli literatury.

V první kapitole této práce bylo nutné nastínit dějinný vývoj řádu, a to jak ve světě, tak i na území později ustanoveného českého převorství, přestože řádová historie není předmětem této práce.

V následujícím části jsem se pokusil o rozdělení johanitských komend do jednotlivých kategorií, přičemž jsem zohledňoval hlavně jejich lokalitu a funkci, a to na městské komendy se špitálem, městské komendy farního charakteru bez špitálu, městské komendy farního charakteru se špitálem, venkovské komendy bez špitálu, venkovské komendy se špitálem a tzv. komendy v podobě hradu. Závěrem této kapitoly jsem ještě pokusil obeznámit čtenáře i s obecnou problematikou špitálních zařízení, která do jisté míry s podobou johanitských komend souvisí

Poslední kapitola této práce byla věnována středověkým stavebním fázím pražského řádového kostela Panny Marie pod řetězem, tedy románské, gotické a vrcholně gotické, která nebyla nikdy dovršena. Zde jsem se pokusil o shrnutí dosavadní literatury a provedl pokud o zhodnocení jeho architektury v jednotlivých stavebních fázích. Upozornil jsem také na dochovanou fresku v dnešní sakristii kostela, která je vysoké kvality a souvisí s největší pravděpodobností s dvorským uměním Přemysla Otakara II.

Ještě jednou bych zde rád na úplný závěr zopakoval, že s ohledem na složitost problematiky jsou veškeré mé návrhy a závěry v celé této práci primárně podnětem pro další výzkum a bádání, kterou si nejen komenda pražských johanitů, ale i všechny jeho další řádové objekty nepochybně zaslouží.

Obrazová příloha

1. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, po 1169, pohled od severozápadu

2. **Vratislav**, kostel Božího Těla, po 1350 – cca 1370, pohled od jihozápadu

3. **Pičín**, kostel Narození Panny Marie, po 1250, pohled od severu.

4. **Horažďovice**, kostel sv. Petra a Pavla, kol. 1300, pohled od severozápadu.

5. **Stříhom**, kostel sv. Petra a Pavla, cca 1330 – cca 1500, pohled od severovýchodu

6. **Žitava**, kostel Panny Marie, konec 13. století, pohled jihozápadu

7. **Příbice**, kostel sv. Jana Křtitele, po 1220, pohled od jihovýchodu

8. **Pičín**, kostel Narození Panny Marie, nástěnné malby v presbytáři, kol. 1340

9. **Unterlaa**, zaniklá komenda s kostelem sv. Jana Křtitele, po 1272, pohled od jihu

10. **Spital bei Weitra**, venkovská komenda se špitálem, po asi 1200, pohled od jihozápadu

11. **Varvažov**, kaple sv. Kateřiny, konec 13. století, pohled od východu

12. **Strakonice**, hrad s komendou, po asi 1220, pohled od severovýchodu

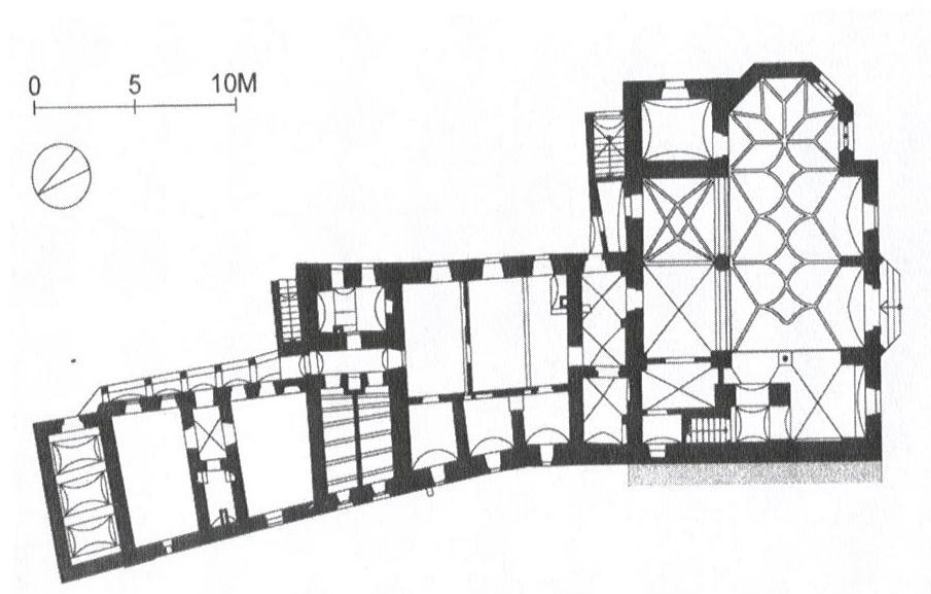
13. **Mailberg**, hradní komenda, po 1150, pohled od severu

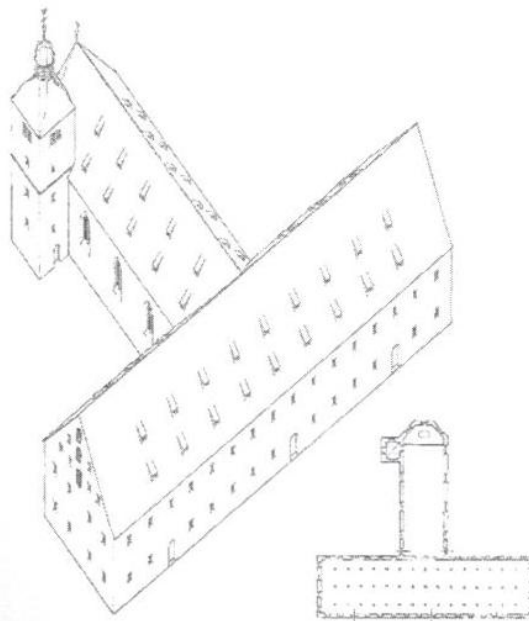
14. **Strakonice**, komenda, pohled do ambitu s nástěnnými malbami, 1330-1340

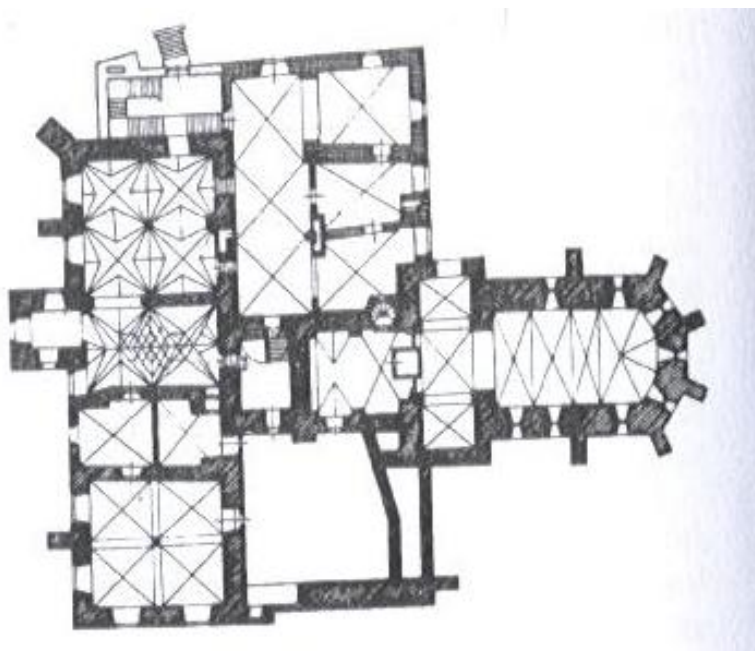
15. **Strakonice**, komenda, Pieta, lipové dřevo, kol. 1330

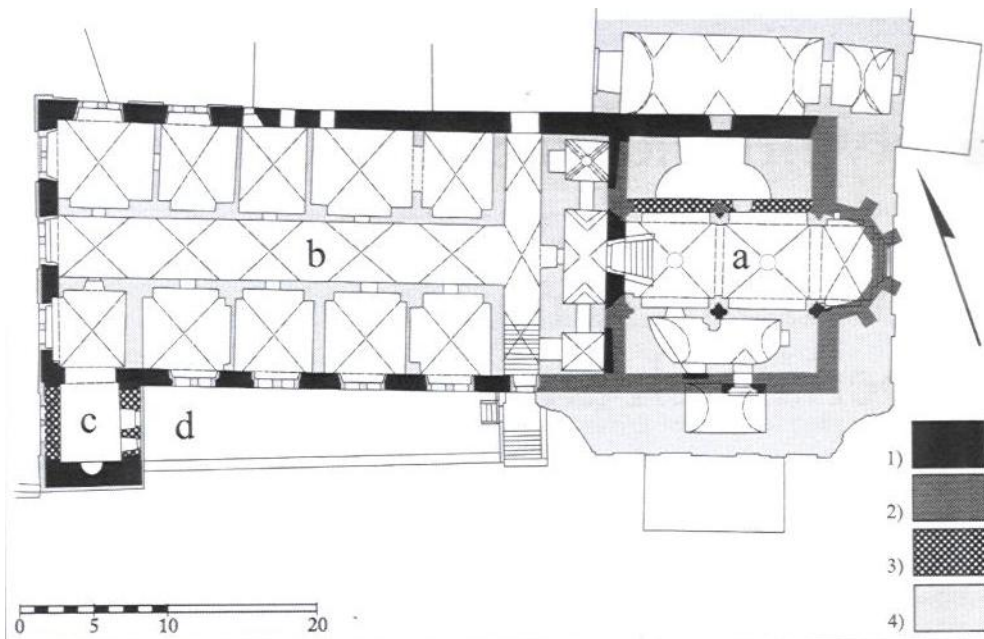
16. **Bad Leonfelden**, špitál, půdorys, po 1300

17. **Erfurt**, špitál, rekonstrukce, kol. 1389

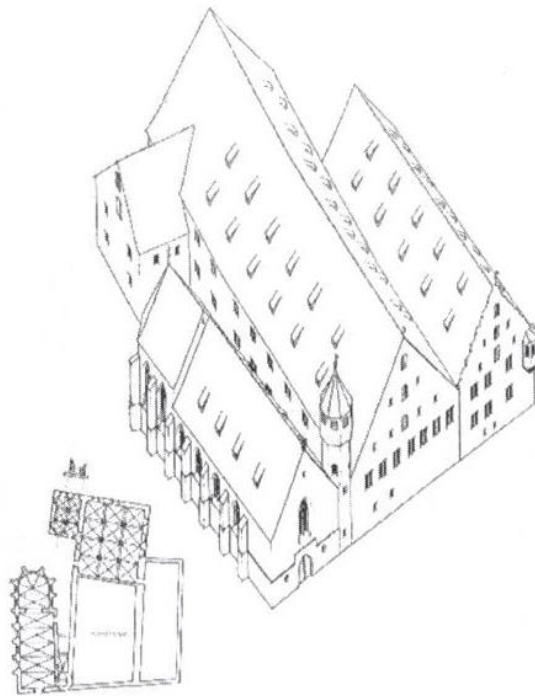
18. **Chomutov**, komenda s kostelem sv. Kateřiny, půdorys, konec 13. stol.

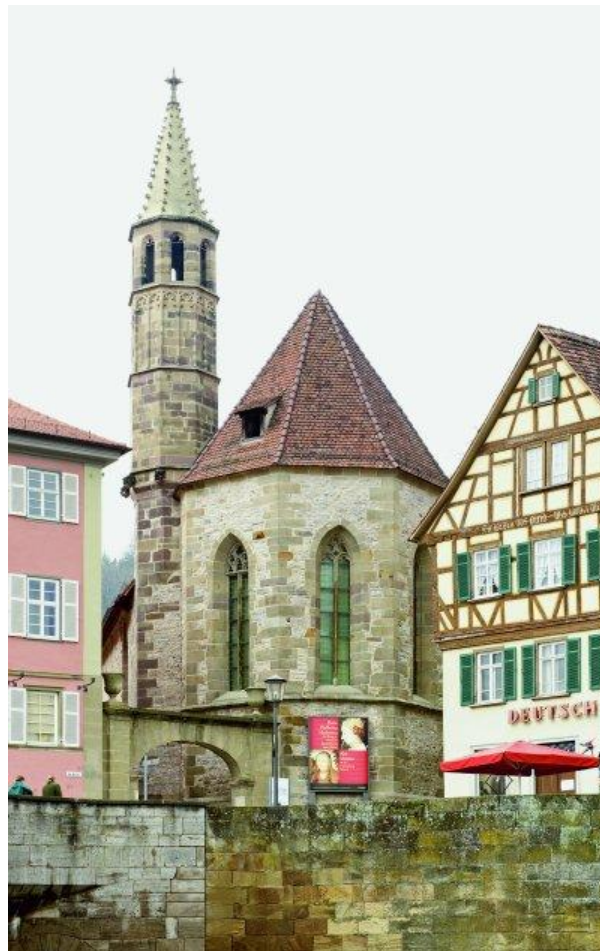
19. **Praha**, špitál křížovníků s červenou hvězdou s kostelem sv. Františka, půdorysná rekonstrukce, kol. 1250

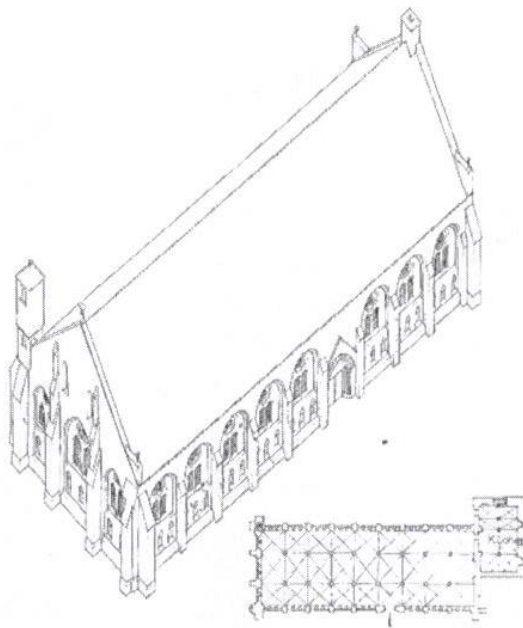
20. **Bubikon**, hradní komenda, po 1191, pohled od severovýchodu

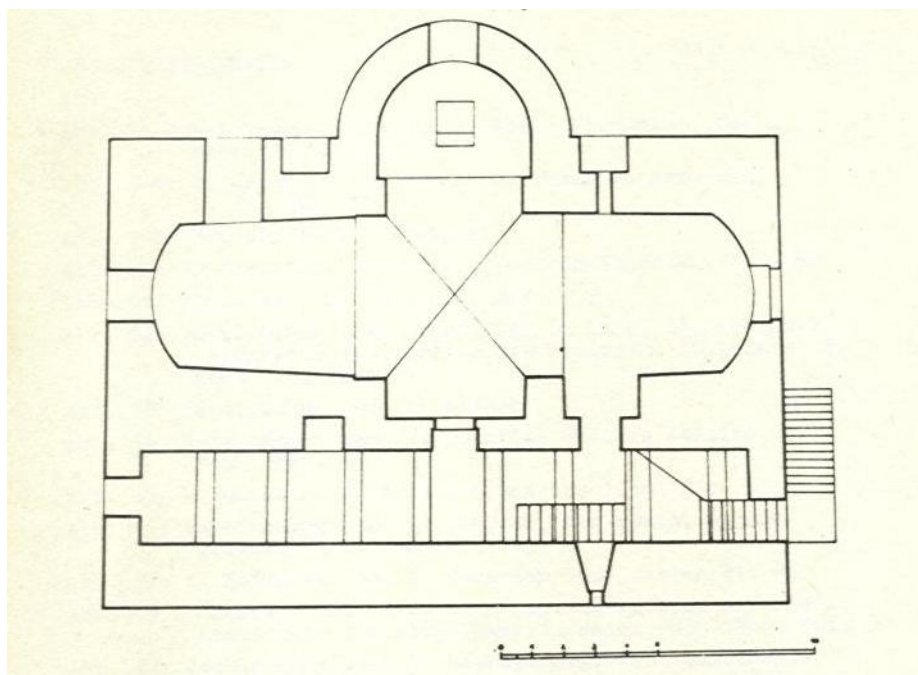
21. **Nördlingen**, špitál, po 1254, rekonstrukce

22. **Schwäbisch Hall**, komenda johanitů, konec 12. stol, pohled od východu

23. **Ourscamp**, infirmarium, cisterciácký klášter, po 1129, rekonstrukce

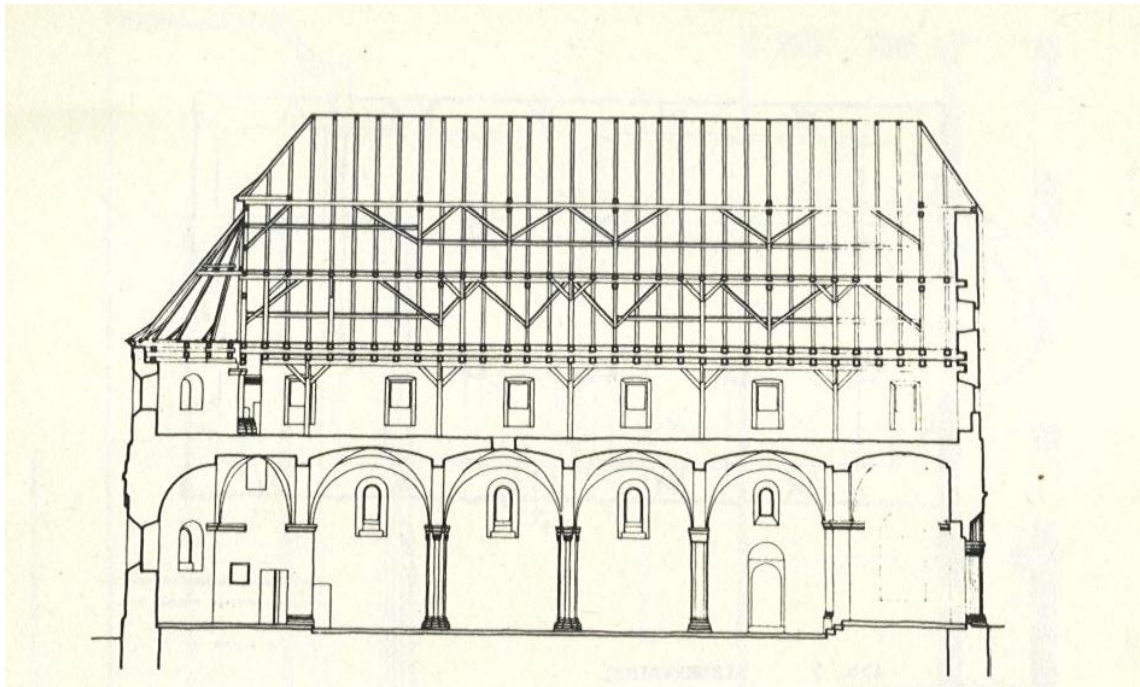
24. **Jeruzalém**, johanitský kostel sv. Jana Křtitele, kol. 1100, půdorys

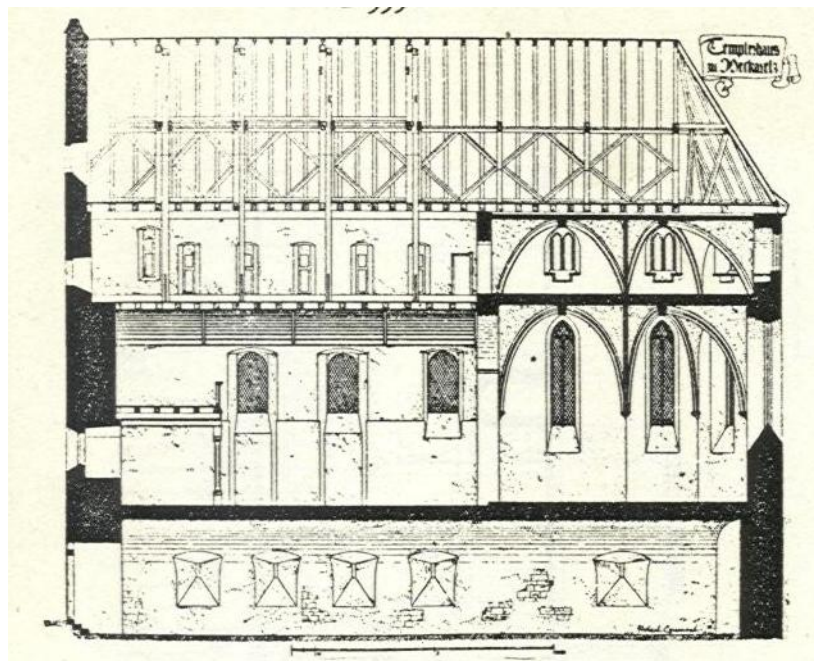
25. **Janov**, komenda se špitálem, konec 12. stol., pohled od jihozápadu

26. **Torphichen**, johanitská komenda s patrovým kostelem, konec 12. stol., pohled od jihozápadu

27. Niederweisel, patrový kostel johanitů, poč. 13. stol., podélný řez

28.

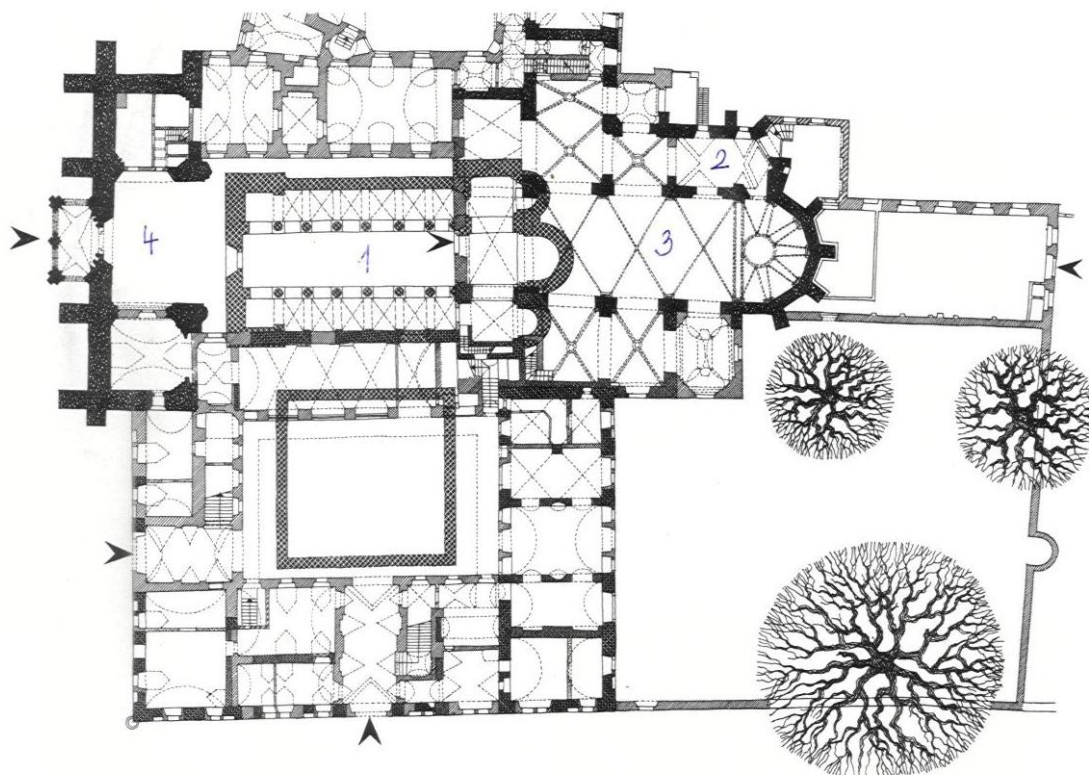
Neckarelz, vícepatrový kostel johanitů, pol. 13. stol., podélný řez

29. Michelstetten, patrový kostel sv. Víta, pol. 13. stol., pohled od jihozápadu

30. Stara Zagošć, kostel sv. Jana Křtitele, po 1159, pohled od jihovýchodu

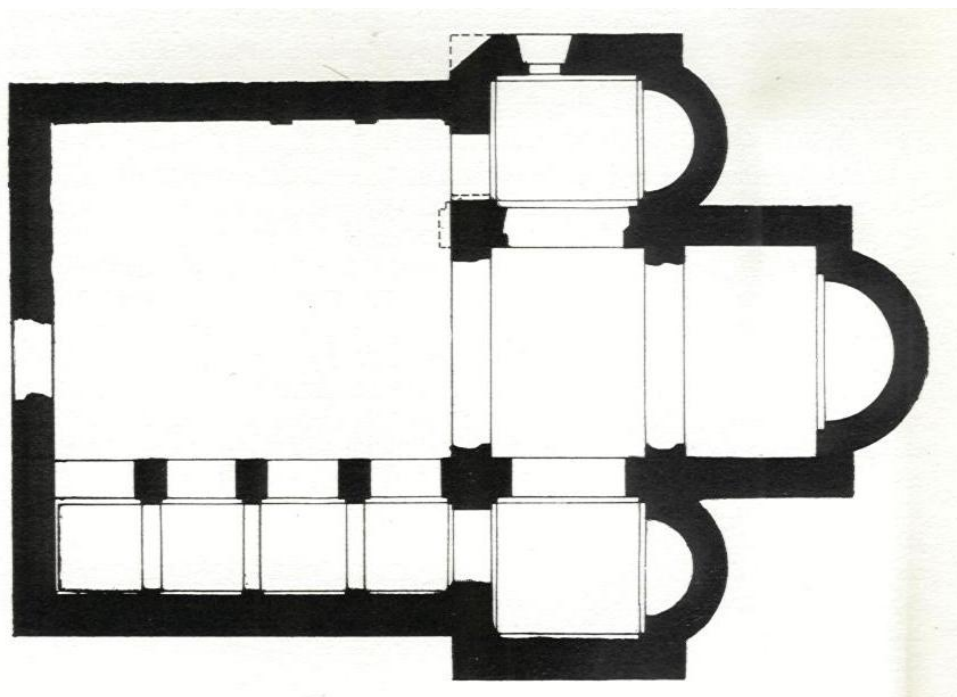
31. Praha, kostel Panny Marie pod řetězem s komendou, půdorys s vyznačením stavebních fází, po 1169

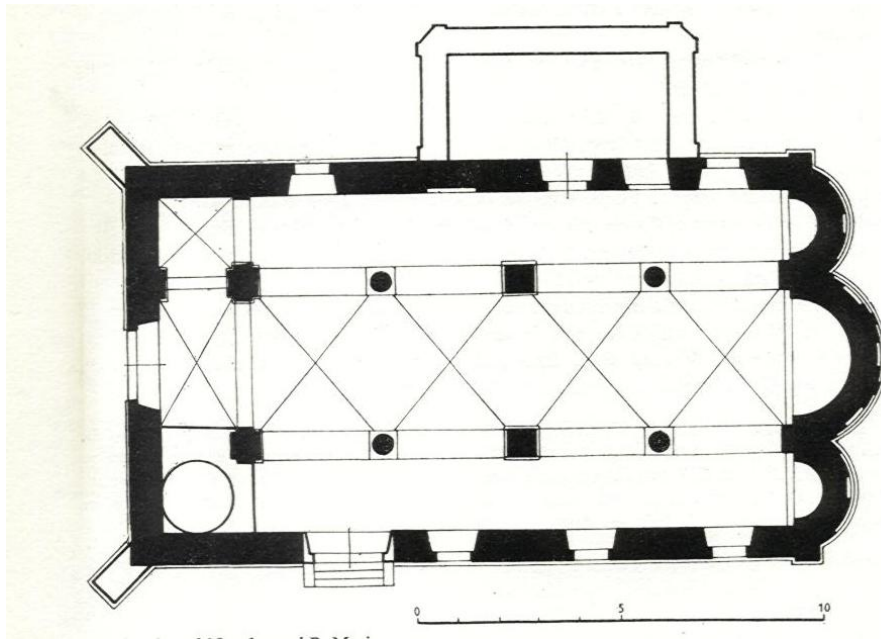
32. Praha, kostel Panny Marie pod řetězem, arkády, 2. pol 12. stol., pohled od severu

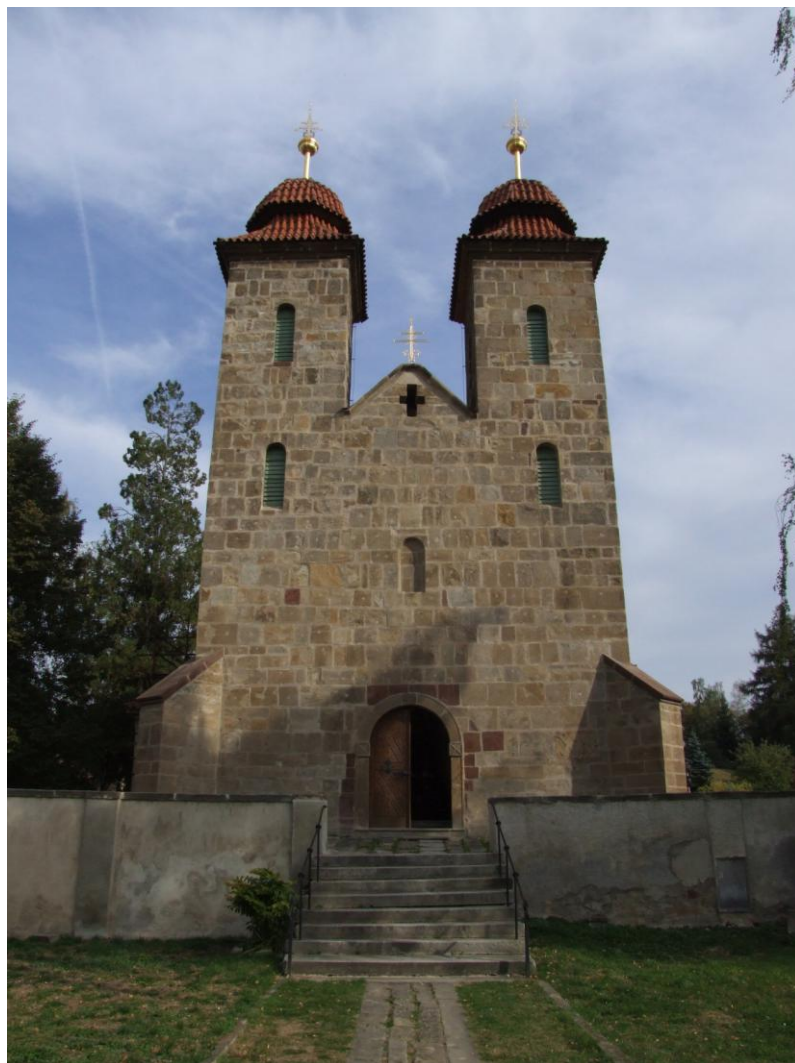
33. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, pozůstatky jižního pole příčné lodi, 2. pol. 12. stol.

34. **Praha**, kostel sv. Vavřince na Vyšehradě, před 1150, půdorys

35. **Tismice**, kostel Nanebevzetí Panny Marie, 2. pol. 12. stol., půdorys

36. **Tismice**, kostel Nanebevzetí Panny Marie, 2. pol. 12. stol., západní průčelí

37. **Řezno**, klášter sv. Emmerama, krypta sv. Wolfganga, 2. pol. 12. stol.

38. **Praha**, komenda johanitů, fragmenty románského zdiva, 2. pol. 12. stol.

- 1 — Opevnění Menšího Města
- 2 — Opevnění maltézské jurisdikce
- 3 — Hradební příkop
ABCDEF — hranice území
GH — původní hranice
- 4 — Špitál
- 5 — Kostel Panny Marie pod řetězem
- 6 — Komenda
- 7 — Škola
- 8 — Dvůrec s kostelem sv. Prokopa
- 9 — Druhý dvůrec
- 10 — Hospodářský dvůr, pivovar a tři domy osadníků
- 11 — Žlomkovský mlýn
- 12 — Hřbitov
- 13 — Žlomkovská zahrada (původně majetek kláštera)
- 14 — Majetek kláštera

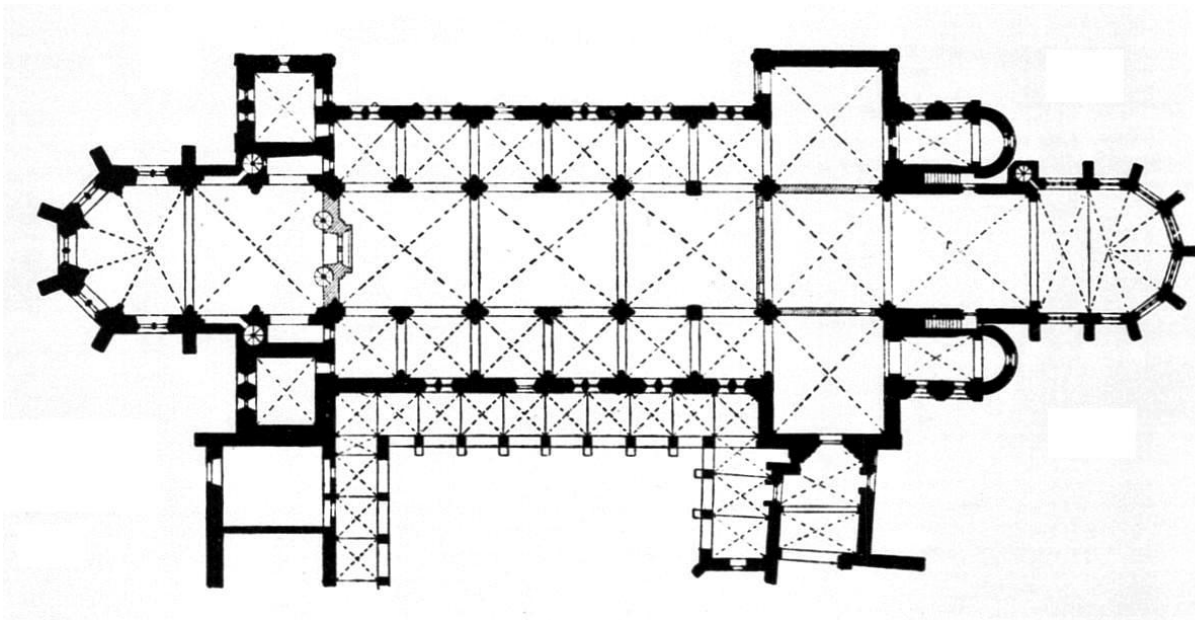
39. Praha, areál komendy johanitů na Malé Straně ve 12 – 13. stol., půdorysná rekonstrukce.

40. Praha, kostel Panny Marie pod řetězem, presbytář, kol. 1350, pohled od východu

41. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, pohled na patku prutu okenního ostění

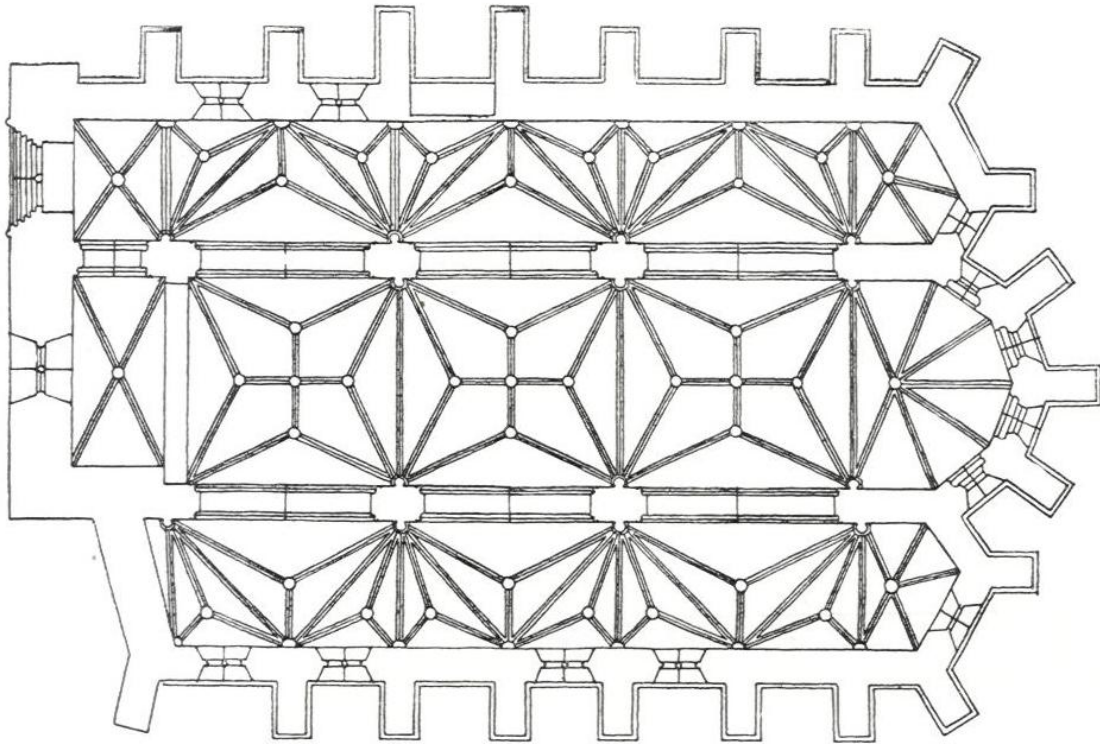
42. **Naumburg**, dóm, půdorys, po 1029

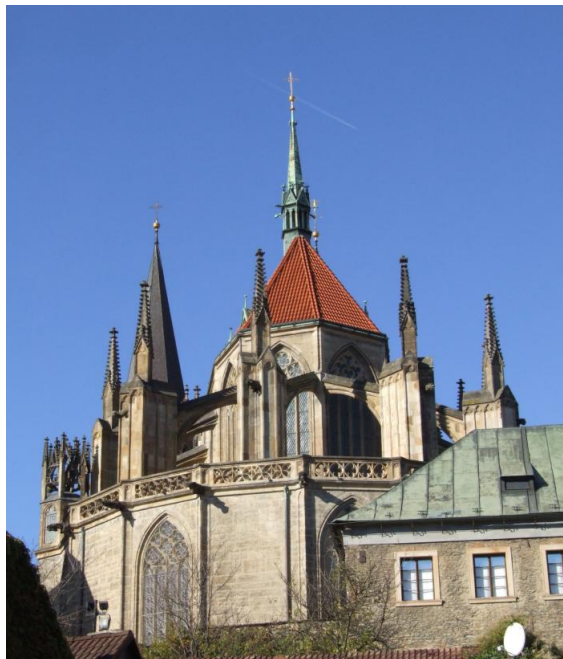
43. **Praha**, kostel Panny Marie před Týnem, závěr presbytáře, 2. pol. 14. stol.

44. **Praha**, kostel Nanebevzetí Panny Marie a sv. Karla Velikého na Karlově, po 1351, pohled od východu

45. Jaroměř, kostel sv. Mikuláše, kol. 1400, půdorys

46. Kolín nad Labem, chrám sv. Bartoloměje, závěr, 2. pol. 14. stol., pohled od východu

47. **Kolín nad Labem**, chrám sv. Bartoloměje, fragment klenebního žebra, 2. pol. 13. stol.

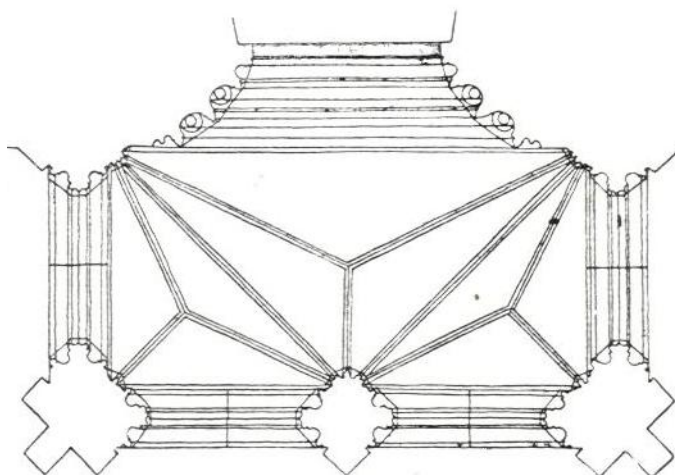
48. **Strakonice**, kostel sv. Prokopa, presbytář, konec 13. stol., pohled od východu

49. **Bubovice**, kostel sv. Václava, presbytář, kol. 1330, pohled od východu

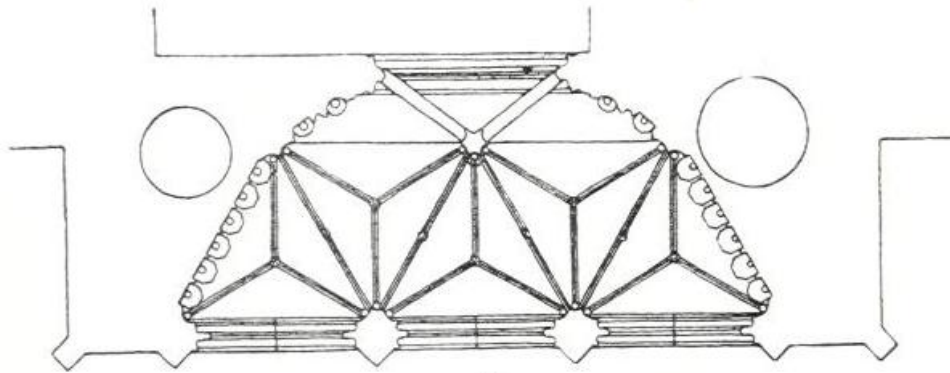
50. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, výřez ze Sadelerova prospektu, 1606

51. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, západní předsíň, kol. 1390, půdorys

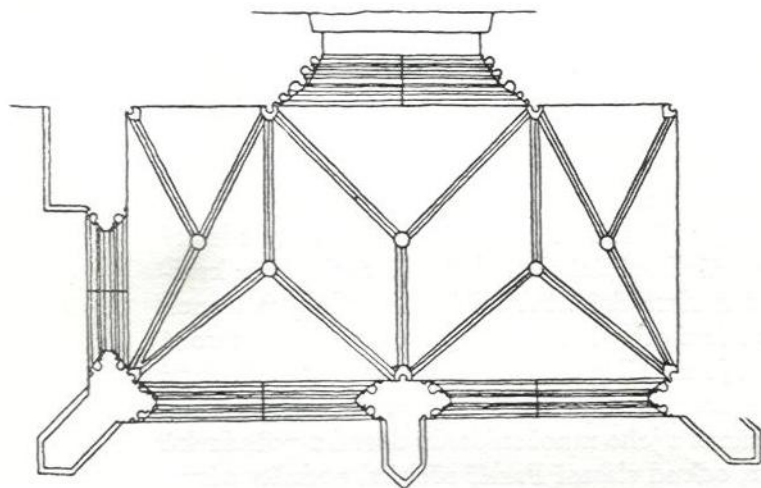
52. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, západní průčelí s předsíní, kol. 1390

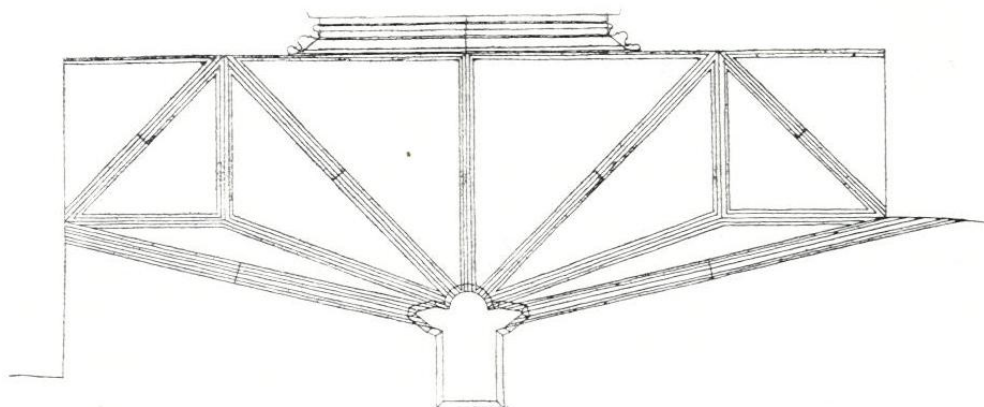
53. **Praha**, katedrála sv. Víta, jižní předsíň (Zlatá brána), 1371, půdorys

54. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, ostění portálu s baldachýnky, kol. 1390

55. Vysoké Mýto, kostel sv. Vavřince, severní předsíň, konec 14. stol., půdorys

56. Chrudim, kostel Nanebevzetí Panny Marie, severní předsíň, kolem 1400, půdorys

57. **Praha**, kostel Panny Marie před Týnem, severní portál, kol. 1370, pohled od jihu

Savery, Roelandt

1624.17

58. Praha, kostel Panny Marie pod řetězem, pohled na severní věž s arch. fragmenty, kresba, Roelandt Savery, kol. 1605, pohled od jihovýchodu

59. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, přípory v rozích vymezených věžemi a zříceninou stěny západního průčelí, kol. 1390

60. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, pohled na svazkovou příporu, kol. 1390

61. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, pohled na pozůstatky triforia, kol. 1390

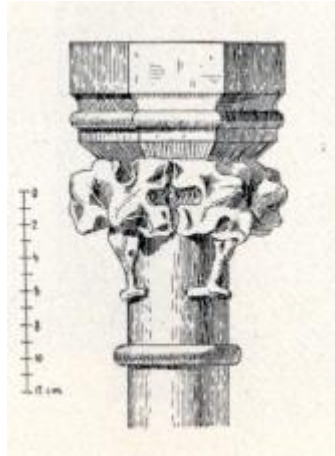
62. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, arkáda v podvěží severní věže, kol. 1390, pohled od jihu

63. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, kalichová hlavice v arkádě severní věže, kol. 1390

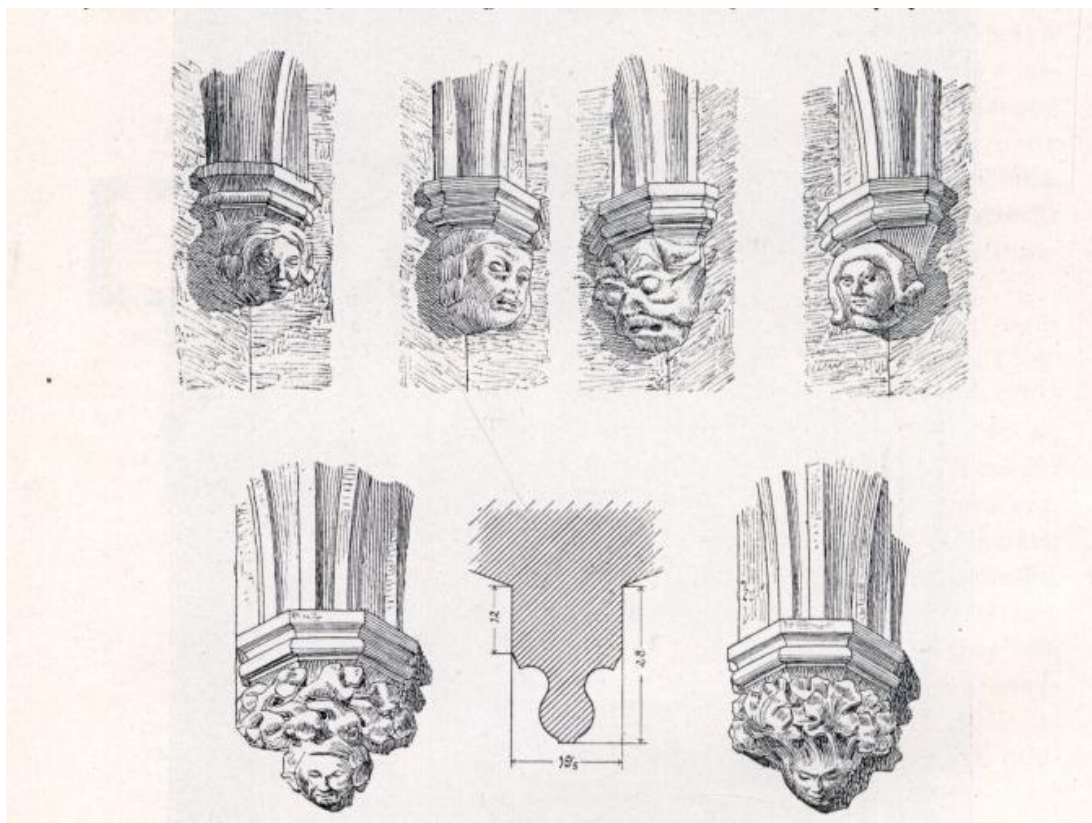
64. **Panenský Týnec**, klášterní kostel klarisek, jižní portál, po 1382

65. **Mělník**, radnice, kaple sv. Barbory, kalichová hlavice, kol. 1400

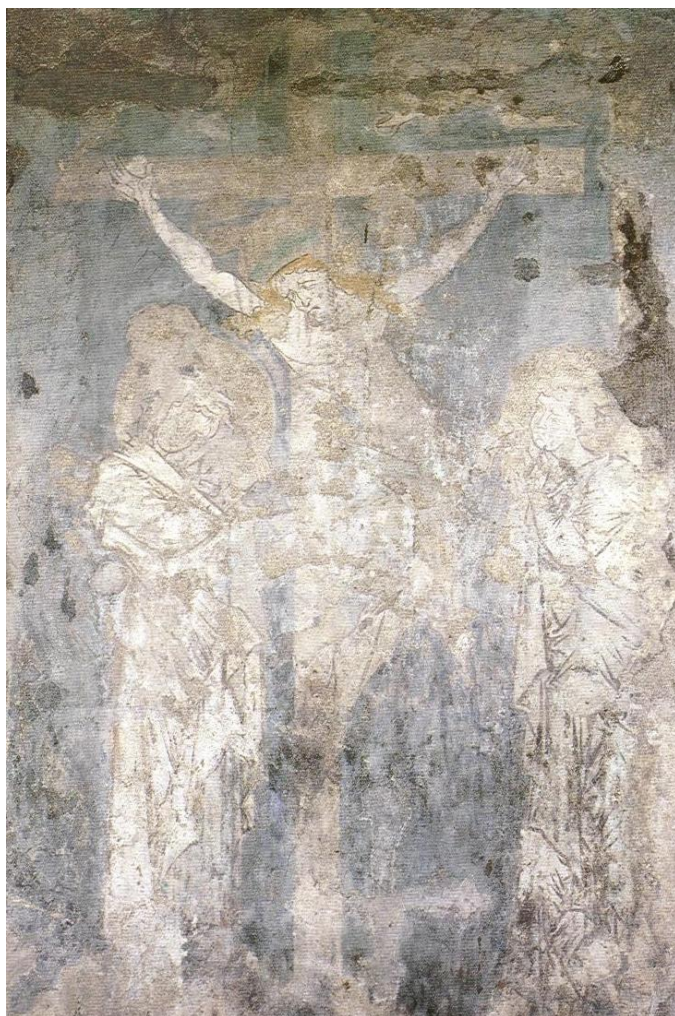

66. **Zdětín**, kostel Všetech Svatých, presbytář, kol. 1390, pohled od východu

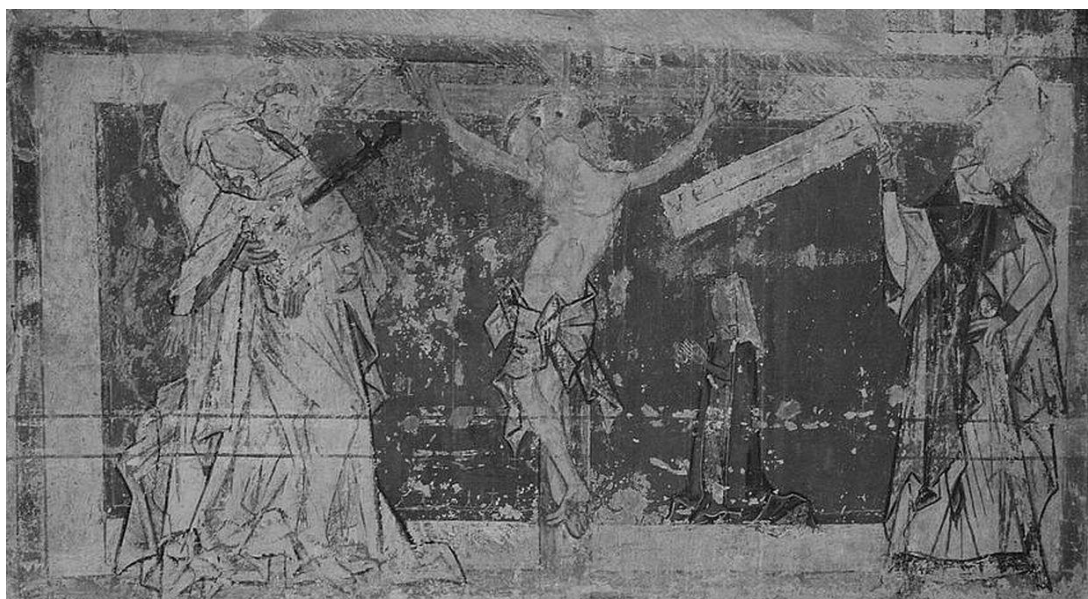

67. **Zdětín,**
 kostel Všetech
 Svatých,
 klenební
 konzoly v
 presbytáři, kol.
 1390

68. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, mučení (bičování, bití) možná sv. Markéty, třetí čtvrtina 13. století, nástěnná malba

69. Písek, kostel Narození Panny Marie, Ukřižování, nástěnná malba, kol. 1370

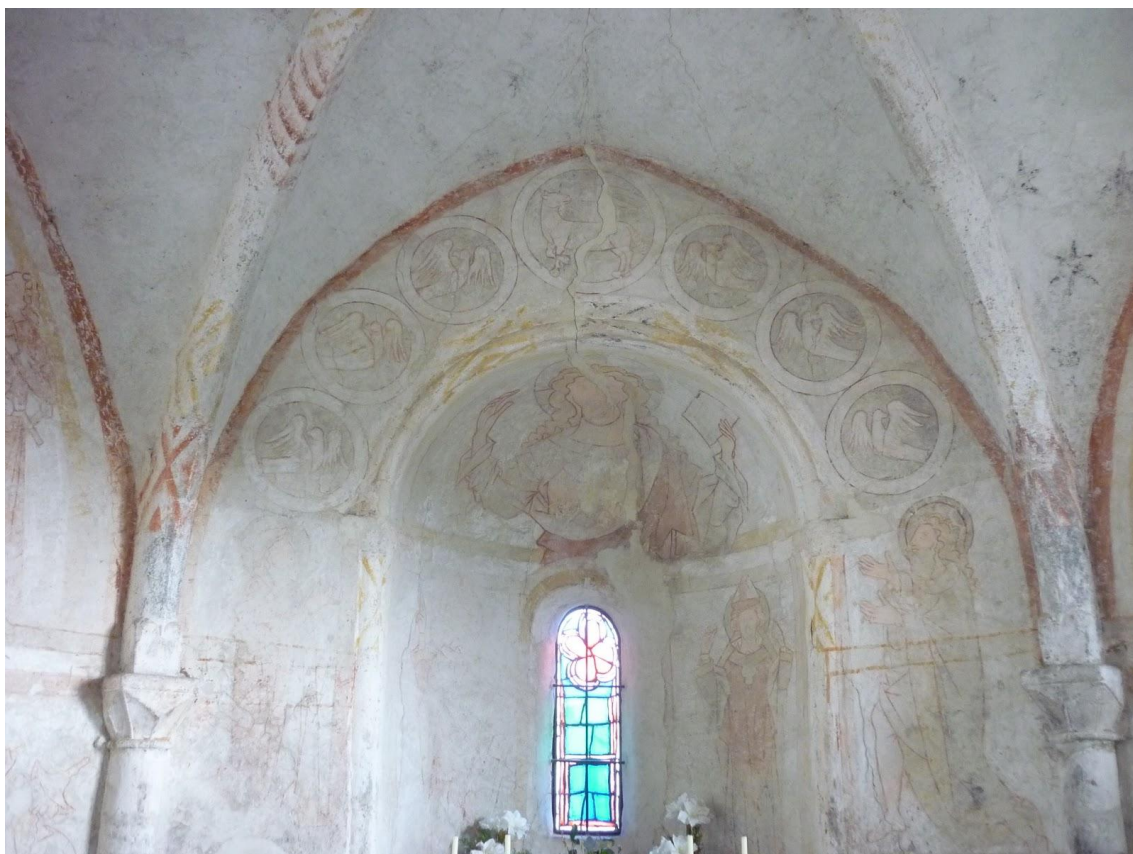
70. Göss, kaple sv. Michaela, nástěnná malba s Ukřižováním, třetí čtvrtina 13. století

71. Gurk, tribuna v domu, detail nástěnné malby, třetí čtvrtina 13. století

72. Michelstetten, kostel sv. Víta, nástěnná malba, Majestas Domini, kol. 1270

73. **Mauthausen**, karner sv. Barbory, nástěnné malby, kol. 1270

Seznam vyobrazení

1. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, po 1169, pohled od severozápadu. Foto: autor
2. **Vratislav**, kostel Božího Těla, po 1350 – cca 1370, pohled od jihozápadu. Foto: autor
3. **Pičín**, kostel Narození Panny Marie, po 1250, pohled od severu. Foto: autor
4. **Horažďovice**, kostel sv. Petra a Pavla, kol. 1300, pohled od severozápadu. Foto: autor
5. **Střihom**, kostel sv. Petra a Pavla, cca 1330 – cca 1500, pohled od severovýchodu. Foto: autor
6. **Žitava**, kostel Panny Marie, konec 13. století, pohled jihozápadu. Foto: autor
7. **Přibice**, kostel sv. Jana Křtitele, po 1220, pohled od jihovýchodu. Foto: autor
8. **Pičín**, kostel Narození Panny Marie, nástěnné malby v presbytáři, kol. 1340. Foto: autor
9. **Unterlaa**, zaniklá komenda s kostelem sv. Jana Křtitele, po 1272, pohled od jihu. Foto: autor
10. **Spital bei Weitra**, venkovská komenda se špitálem, po asi 1200, pohled od jihozápadu. Foto: autor
11. **Varvažov**, kaple sv. Kateřiny, konec 13. století, pohled od východu. Foto: autor
12. **Strakonice**, hrad s komendou, po asi 1220, pohled od severovýchodu. Foto: autor
13. **Mailberg**, hradní komenda, po 1150, pohled od severu. Foto: autor
14. **Strakonice**, komenda, pohled do ambitu s nástěnnými malbami, 1330-1340. Foto: autor
15. **Strakonice**, komenda, Pieta, lipové dřevo, kol. 1330. Foto: autor
16. **Bad Leonfelden**, špitál, půdorys, po 1300. Reprodukce z: Craemer 1963, 48.
17. **Erfurt**, špitál, rekonstrukce, kol. 1389. Reprodukce z: Craemer 1963, 60.
18. **Chomutov**, komenda s kostelem sv. Kateřiny, půdorys, konec 13. stol. Reprodukce z: Vlček/Sommer/Foltýn 1997, 252.
19. **Praha**, špitál křížovníků s červenou hvězdou s kostelem sv. Františka, půdorysná rekonstrukce, kol. 1250. Reprodukce z: Záruba 2013,
20. **Bubikon**, hradní komenda, po 1191, pohled od severovýchodu. Reprodukce z: <http://www.ritterhaus.ch/de/> , vyhledáno 3.2. 2016
21. **Nördlingen**, špitál, po 1254, rekonstrukce. Reprodukce z: Craemer 1963, 137.

22. **Schwäbisch Hall**, komenda johanitů, konec 12. stol, pohled od východu, Reprodukce z: <http://www.schwaebischhall.de/Termine.31.0.html> vyhledáno 5.1. 2016
23. **Ourscamp**, infirmarium, cisterciácký klášter, po 1129, rekonstrukce. Reprodukce z: Craemer 1963, 30
24. **Jeruzalém**, johanitský kostel sv. Jana Křtitele, kol. 1100, půdorys. Reprodukce z: Grunsky 1970, 347.
25. **Janov**, komenda se špitálem, konec 12. stol., pohled od jihozápadu. Reprodukce z: http://www.irolli.it/da_visitare_a_genova/24/commenda-di-pre.html vyhledáno 4.6. 2016
26. **Torphichen**, johanitská komenda s patrovým kostelem, konec 12. stol., pohled od jihozápadu. Reprodukce z: <https://the-hazel-tree.com/2015/04/15/torphichen-preceptory-stone-cold-but-compelling/> vyhledáno 8.4. 2016
27. **Niederweisel**, patrový kostel johanitů, poč. 13. stol., podélný řez. Reprodukce z: Grunsky 1970, 351.
28. **Neckarelz**, vícepatrový kostel johanitů, pol. 13. stol., podélný řez. Reprodukce z: Grunsky 1970, 353.
29. **Michelstetten**, patrový kostel sv. Víta, pol. 13. stol., pohled od jihozápadu. Foto: autor
30. **Stara Zagość**, kostel sv. Jana Křtitele, po 1159, pohled od jihovýchodu. Reprodukce z: http://www.polskiekrajobrazy.pl/Galerie/738:Ponidzie/54854:Stara_Zagosc_kosciol_pw.sw.Jana_Chrcziciela.html vyhledáno 4.10. 2015
31. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem s komendou, půdorys s vyznačením stavebních fází, po 1169. Reprodukce z: Hlavsa/Vančura 1983, 244.
32. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, arkády, 2. pol 12. stol., pohled od severu. Foto: autor
33. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, pozůstatky jižního pole příčné lodi, 2. pol. 12. stol. Foto: autor
34. **Praha**, kostel sv. Vavřince na Vyšehradě, před 1150, půdorys. Reprodukce z: Merhautová 1971, 239.
35. **Tismice**, kostel Nanebevzetí Panny Marie, 2. pol. 12. stol., půdorys. Reprodukce z: Merhautová 1971, 342.
36. **Tismice**, kostel Nanebevzetí Panny Marie, 2. pol. 12. stol., západní průčelí. Foto: autor

37. **Řezno**, klášter sv. Emmerama, krypta sv. Wolfganga, 2. pol. 12. stol. Foto: autor
38. **Praha**, komenda johanitů, románské fragmenty zdiva, 2. pol. 12. stol. Foto: autor
39. **Praha**, areál komendy johanitů na Malé Straně ve 12 – 13. stol., půdorysná rekonstrukce. Reprodukce z: Hlavsa/Vančura 1983, 106.
40. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, presbytář, pohled od východu. Foto: autor
41. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, pohled na patku prutu okenního ostění. Reprodukce z: Kovár 2013, 25.
42. **Naumburg**, dóm, půdorys, po 1029. Reprodukce z: Ledebur 1977, obr. č. 30.
43. **Praha**, kostel Panny Marie před Týnem, závěr presbytáře, 2. pol. 14. stol. Foto: autor
44. **Praha**, kostel Nanebevzetí Panny Marie a sv. Karla Velikého na Karlově, po 1351, pohled od východu. Foto: autor
45. **Jaroměř**, kostel sv. Mikuláše, kol. 1400, půdorys. Reprodukce z: Mencl 1948, 160.
46. **Kolín nad Labem**, chrám sv. Bartoloměje, závěr, 2. pol. 14. stol., pohled od východu. Foto: autor
47. **Kolín nad Labem**, chrám sv. Bartoloměje, fragment klenebního žebra, 2. pol. 13. stol. Reprodukce z: Patrný 2014, 86.
48. **Strakonice**, kostel sv. Prokopa, presbytář, konec 13. stol., pohled od východu. Foto: autor
49. **Bubovice**, kostel sv. Václava, presbytář, kol. 1330, pohled od východu. Foto: autor
50. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, výřez ze Sadelerova prospektu, 1606. Reprodukce z: Hlavsa/Vančura 1983, 64.
51. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, západní předsíň, kol. 1390, půdorys. Reprodukce z: Mencl 1948, 96.
52. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, západní průčelí s předsíní, kol. 1390. Foto: autor
53. **Praha**, katedrála sv. Víta, jižní předsíň (Zlatá brána), 1371, půdorys. Reprodukce z: Mencl 1948, 94.
54. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, ostění portálu s baldachýnky, kol. 1390. Foto: autor
55. **Vysoké Mýto**, kostel sv. Vavřince, severní předsíň, konec 14. stol., půdorys. Reprodukce z: Mencl 1948, 96.
56. **Chrudim**, kostel Nanebevzetí Panny Marie, severní předsíň, kolem 1400, půdorys. Reprodukce z: Mencl 1948, 158.

57. **Praha**, kostel Panny Marie před Týnem, severní portál, kol. 1370, pohled od jihu.
Foto: autor
58. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, pohled na severní věž s arch. fragmenty, kresba, Roelandt Savery, kol. 1605, pohled od jihovýchodu. Reprodukce z: Soukromá sbírka
59. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem
60. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, pohled na svazkovou příporu, kol. 1390.
Foto: autor
61. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, pohled na pozůstatky triforia, kol. 1390.
Foto: autor
62. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, arkáda v podvězí severní věže, kol. 1390, pohled od jihu. Foto: autor
63. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, kalichová hlavice v arkádě severní věže, kol. 1390. Foto: autor
64. **Panenský Týnec**, klášterní kostel klarisek, jižní portál, po 1382. Foto: autor
65. **Mělník**, radnice, kaple sv. Barbory, kalichová hlavice, kol. 1400. Reprodukce z: Podlaha 1899, 146.
66. **Zdětín**, kostel Všech Svatých, presbytář, kol. 1390, pohled od východu. Foto: autor
67. **Zdětín**, kostel Všech Svatých, klenební konzoly v presbytáři, kol. 1390. Reprodukce z: Bareš 1905, 406.
68. **Praha**, kostel Panny Marie pod řetězem, mučení (bičování, bití) možná sv. Markéty, třetí čtvrtina 13. století, nástěnná malba. Reprodukce z: Mašín 1954, obr. č. 80.
69. **Písek**, kostel Narození Panny Marie, Ukřižování, nástěnná malba, kol. 1370. Reprodukce z: Kuthan 1993, obr. XIV.
70. **Göss**, kaple sv. Michaela, nástěnná malba s Ukřižováním, třetí čtvrtina 13. století. Foto: autor
71. **Gurk**, tribuna v domu, detail nástěnné malby, třetí čtvrtina 13. století. Reprodukce z: Koller 1997, 360.
72. **Michelstetten**, kostel sv. Víta, nástěnná malba, Majestas Domini, kol. 1270. Foto: autor
73. **Mauthausen**, karner sv. Barbory, nástěnné malby, kol. 1270. Foto: autor

Seznam literatury a pramenů

ANDORFER 1933 — Eduard ANDORFER: Die Wandmalereien des 13. Jahrhunderts in Göss. In: Festschrift Hermann Egger. Graz 1933, 34–48

BACHER 1970 — Ernst BACHER: Mittelalterliche Wandmalerei in Österreich. Wien 1970

BACHMANN 1939 — Erich BACHMANN: Zu einer Analyse des Prager Veitdoms. In: Karl M. SWOBODA/Erich BACHMANN: Studien zu Peter Parler. Beiträge zur Geschichte der Kunst im Sudeten und Kärpathenraum Bd. 2. Brünn/Leipzig 1939

BACHMANN/SCHWARZENBERG 1977 — Erich BACHMANN/Karl SCHWARZENBERG (ed.): Romanik in Böhmen : Geschichte, Architektur, Malerei, Plastik u. Kunstgewerbe. München 1977

BACHMANN 1939 — Erich BACHMANN: Zu einer Analyse des Prager Veitdoms. In: Karl M. SWOBODA/Erich BACHMANN: Studien zu Peter Parler. Beiträge zur Geschichte der Kunst im Sudeten und Kärpathenraum Bd. 2. Brünn/Leipzig 1939

BALLASTREM 1983 — Carl Wolfgang BALLASTREM :Die Hospitalität des Ordens. In: Adam WIENAND (ed.): Der Johanniterorden. Der Malteserorden. Köln 1983, 257–273

BAREŠ 1905 — František BAREŠ : Soupis památek historických a uměleckých v království Českém 21. Politický okres mladoboleslavský. Praha 1905

BELTING 1978 — Hans BELTING: Zwischen Gotik und Byzanz. Gedanken zur Geschichte der sächsischen Buchmalerei im 13. Jahrhundert. In: Zeitschrift für Kunstgeschichte 41, 1978, 217–257

BELTING 1982 — Hans BELTING: Die Reaktion der Kunst des 13. Jahrhunderts auf dem Import von Reliquien und Ikonen. In: Il Medio oriente e l'occidente nell'Arte del XIII secolo, Congresso Internazionale C.I.H.A.. Bologna 1982, 35–53

BENEŠOVSKÁ 1999 — Klára BENEŠOVSKÁ: Malá Strana za Lucemburků a v době pozdní gotiky. In: Pavel VLČEK (ed.): Umělecké památky Prahy. Malá Strana. Praha 1999, 31–33

BENEŠOVSKÁ 2009 — Klára BENEŠOVSKÁ: Hlava druhá. In: Petr KRATOCHVÍL (ed.): Velké dějiny země koruny české. Tematická řada architektura. Praha 2009, 105–309

BERÁNEK/BERÁNKOVÁ 1966 — Karel BERÁNEK/Věra BERÁNKOVÁ: Archiv českého velkopřevorství maltského řádu. Díl I. - Listiny 1128– 1880, sv. 1–4, Inventář SÚA. Praha 1966

BERÁNEK/PATRNÝ 2014 — Jan BERÁNEK/Michal PATRNÝ: Arciděkanský chrám sv. Bartoloměje v Kolíně. Praha 2014

BINDING 1963 — GÜNTHER BINDING: Die Johanniterkirche in Niederweisel. In: Hessische Heimat. Bd 13. 1963, 15 – 17

BINDING/UNTERMANN 1985 — Günther BINDING/Matthias UNTERMANN: Kleine Kunstgeschichte der mittelalterlichen Ordensbaukunst in Deutschland. Darmstadt 1985

BLÁHOVÁ 1987 — Marie Bláhová: Vývoj špitálů v raněfeudální Evropě a problematika nejstaršího špitálu v Praze. In: Václav LEDVINKA/ Jiří PEŠEK (ed.): Documenta Pragensia VII. Praha 1987, 44-61

BIRNBAUMOVÁ 1947 — Alžběta BIRNBAUMOVÁ: Strakonický hrad. Praha 1947

BLÁHOVÁ/HLAVÁČEK 1993 — Marie BLÁHOVÁ/Ivan HLAVÁČEK: Milénium břevnovského kláštera (993–1993). Sborník statí o jeho významu a postavení v českých dějinách. Praha 1993

BLARDONE/ MERCIER 1996 — Françoise BLARDONE/ Catherine MERCIER, Lausanne: visite de l'église Saint-François, École-Musée Histoire. Lausanne 1996

BLASCHKO 1997 — Gertraud BLASCHKO :Mittelalterliche Spitäler in Österreich (phil. Dipl. unpubl.). Wien 1997

BLAŽÍČEK/ČEŘOVSKÝ/POCHE — Oldřich BLAŽÍČEK/ Jan ČEŘOVSKÝ/Emanuel POCHE: Klášter v Břevnově. Praha 1944

BORKOVSKÝ 1975 — Ivan BORKOVSKÝ: Svatojiřská bazilika a klášter na Pražském hradě (= Monumenta archaeologica XVIII). Praha 1975

BORCHARDT 1995 — Karl BORCHARDT: Military Orders in East central Europe: The first hundred years. In: Autour de la première croisade: Actes du Colloque de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East (Clermont-Ferrand, 22. – 25. Juin 1995). In: Michel BALARD (ed.): Byzantina Sorbonensia 14. Paris 1996, 247–254

BRANFORD 1996 — Ernl BRANFORD: Řádoví rytíři. Praha 1996

BRAUN 1983 — EMANUEL BRAUN: Die mittelalterlichen Spitalkirchen in Altbayern, Studien zur Typologie und zum Verhältnis von Bauaufgabe und Architektur. In: Hans RAMISCH (ed.): Jahrbuch des Vereins für christliche Kunst, Bd. XIII. München 1983

BRENNER 2010 — Dorothee BRENNER: Kloster Hirsau. Berlin/München 2010

BRODSKÝ — Pavel BRODSKÝ: Katalog iluminovaných rukopisů knihovny Národního muzea v Praze. Praha 2000

BRÜHLMANN/TOMASCHETT 2000 — MARKUS BRÜHLMANN/ Michael TOMASCHETT:: Johanniterkommende Bubikon „Kreuz und Quer“. Museumsführer. Ritterhausgesellschaft Bubikon. Bubikon 2000

BRUCHER 1990 — Günter BRUCHER: Gotische Baukunst in Österreich. Salzburg/Wien 1990

BRUCHER 2000 — Günter BRUCHER: Architektur von 1300 bis 1430. In: Günter BRUCHER (ed.): Geschichte der bildenden Kunst in Österreich Bd. 2. Gotik. München/London/New York 2000, 230–297

BRZEZICKY 2006 — Sławomir BRZEZICKY (ed.): Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk 2006

BUBEN 1993 — Milan BUBEN: Řád maltézských rytířů v historii a současnosti. Praha 1993

BUBEN 2009 — Milan M. BUBEN: Encyklopedie řádů a kongregací v českých zemích I. díl. Řády rytířské a křižovníci. Praha 2009

CARLEN 1990 — LOUIS CARLEN: Der Ritterorden vom Heiligen Grab zu Jerusalem. Universitätsverlag. 1990, 33

CRAEMER 1963 — Ulrich CRAEMER: Das Hospital als Bautyp des Mittelalters, Köln 1963

CZEIKE 1974 — Felix CZEIKE: Paltram vor dem Freithof. In: Das grosse Groner Wiener Lexikon. Molden/Wien 1974, 258

ČAREK 1947 — Jiří ČAREK: Románská Praha. Praha 1947

ČECHURA 2012 — MARTIN ČECHURA: Zaniklé kostely Čech. Praha 2012

ČIHÁKOVÁ 2003 — Jarmila ČIHÁKOVÁ: Kostel Panny Marie pod řetězem. In: Zdeněk DRAGOUN (ed.): Archeologický výzkum v Praze v letech 1999-2000. Pražský sborník historický 32, 2003, 296–350

DABROWSKA/TOMASZEWSKI 1966 — Elzbieta DABROWSKA/Andrzej TOMASZEWSKI: Recherches sur les Hospitaliers à Zagość en Pologne. Annales de l'Ordre souverain militaire de Malte 24, 1966, 27–32

DÁŇOVÁ/KLÍPA/STOLÁROVÁ 2008 — Helena DÁŇOVÁ/Jan KLÍPA /Lenka STOLÁROVÁ (ed.): Slezsko - země Koruny české. Historie a kultura 1300-1740. Díl A. Praha 2008

DELAVILLE LE ROULX 1904 — Joseph DELAVILLE LE ROULX: Les Hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre 1110 – 1310. Paris 1904

DELAVILLE LE ROULX 1913 — Joseph DELAVILLE LE ROULX: Les Hospitaliers a Rhodes jusqu'a la mort de Philibert de Naillac (1310 – 1421). Paris 1913

DEHIO 1921 — Georg DEHIO: Geschichte der deutschen Kunst. Des Textes erster Band. Berlin/Leipzig 1921

DEHIO 1990 — Georg DEHIO: Die Kunstdenkmäler Österreichs. Nideösterreich nördlich der Donau. Spital, Pfrkirche Hl.Johannes d. Taufers. 1990. Wien, 1103- 1194

DEMEL 1996 — Bernhardt: DEMEL: Hospitalität und Rittertum im Deutschen Orden. In: Hermann BROMMER (ed.) : Der Deutsche Orden und die Ballei Elsaß-Burgund. Die Freiburger Vorträge zur 800-Jahr-Feier des Deutschen Ordens. Bühl – Baden 1996, 33–56.

DENKSTEIN/MATOUŠ 1953 — Vladimír DENKSTEIN/František MATOUŠ: Jihočeská gotika. Praha 1953

DIRMEIER 2009 — Artur Dirmeier :Das Klosterspital Prüfening. In: Mönche, Künstler und Fürsten. 900 Jahre Gründung Kloster Prüfening. Regensburg 2009, 83-87

DONIN 1935 — Richard Kurt DONIN: Die Bettelordenskirchen in Österreich. Zur Entwicklungsgeschichte der österreichischen Gotik. Baden bei Wien 1935

DOPSCH 2003 — Heinz DOPSCH: Österreichische Geschichte 1122–1278. Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter. Wien 2003

DRAGOUN 1989 — Zdeněk DRAGOUN: K otázce pilířů Juditina mostu. In: Archeologica Pragensia 10, 113–131

DRAGOUN 2002 — Zdeněk DRAGOUN: Praha 885-1310. Kapitoly o románské a raně gotické architektuře. Praha 2002

DRAGOUN 2009 — Zdeněk DRAGOUN: Vladislav a jeho stavby v Praze. In: Michal MAŠEK/Petr SOMMER/Josef ŽEMLIČKA: Vladislav II., druhý král z Přemyslova rodu. K 850. výročí jeho korunovace. Praha 2009, 184–190

DURDÍK 1995 — Tomáš DURDÍK: Encyklopedie českých hradů. Praha 1995

DURDÍK 1996 — Tomáš DURDÍK: Die Kommenden und Burgen der Ritterorden in Böhmen. In: Castrum Bene 5, 1996, 39–59

DVOŘÁKOVÁ 1951 — Vlasta DVOŘÁKOVÁ: Nový objev raně gotických nástěnných maleb ve strakonickém ambitu. In: Zprávy památkové péče 15, 1951, 20–24

DVOŘÁKOVÁ/MERHAUTOVÁ 1956 — Vlasta DVOŘÁKOVÁ/Anežka MERHAUTOVÁ: Nástěnné malby johanitské komendy ve Strakonících. In: Umění IV, 1956, 273–304

DVOŘÁKOVÁ/KRÁSA/MERHAUTOVÁ/STEJSKAL 1964 — Vlasta DVOŘÁKOVÁ/Josef KRÁSA/Anežka MERHAUTOVÁ/Karel STEJSKAL: Gothic Mural Painting in Bohemia and Moravia 1300-1378. London 1964

DVOŘÁKOVÁ/KRÁSA/STEJSKAL 1978 — Vlasta DVOŘÁKOVÁ/Josef KRÁSA/Karel STEJSKAL: Středověká nástěnná malba na Slovensku. Praha 1978

EBERGARD 1989 — Geiger EBERGARD: Die Sozialleistungen einer mittelalterlichen Stadt, dargestellt am Spital der Reichsstadt Nördlingen. In: Reiser Kulturtag vol 7.1989, 229-247

EDEL 1992a — Tomáš EDEL: Blahoslavená Zdislava a řád sv. Jana Jeruzalémského. In: Zprávy památkové péče 1/1992, 28–30

EDEL 1992b — Tomáš EDEL: K nálezu dochovaných prostor johanitského kláštera v Českém Dubu. In: Archaeologia historica 17/1992, 395–400.

EHEIM 1959 — Fritz EHEIM: Die Urkunden der Johanniterkommende Mailberg. Wien 1959

EHEIM 1972 — Fritz EHEIM: Die Urkunden der Johanniterkommende Wien. Wien 1972

EKERT 1883 — František EKERT : Posvátná místa král. hl. města Prahy, sv. I. Praha 1883

ELM 1993 — Kaspar ELM: Spiritualität der geislichen Ritterorden des Mittelalters. Forschungsstand und Forschungsprobleme. In: Die Spiritualität des Ritterorden im Mittelalter. Ordines milita-res. Colloquia Torunensia Historica VII. Toruń 1993, 7- 44

EMLER 1877 — Josef EMLER: O stavu rytířského řádu sv. Jana Křtitele v Čechách r. 1373. In: Zprávy o zasedání král. české společnosti nauk v Praze 4, 1877, 191–199

EYSYMONTT 2008 — Rafał EYSYMONTT: Średniowieczny szpital pw. św. Macieja we Wrocławiu. In: Quart 4/10. Wrocław 2008, 3–26

FEYFAR 1882 — Mathias Maria FEYFAR: Aus dem Pantheon der Geschichte des Johanniter-Ordens. Nicolsburg 1882

FIALA/PODLAHA 1902–1903 — Karel FIALA/Antonín PODLAHA: Zbytky původní románské stavby v maltézském chrámu na Malé Straně. In: Památky archeologické XX, 177–184

FIALA 1907 — Karel FIALA: Kostel Matky Boží „pod řetězem“ s konventem rytířského řádu Johaniťů. In: Architektonický obzor VI, 11–14

FIALA 1968 — Zdeněk FIALA: Předhusitské Čechy 1310 – 1419. Praha 1968

FOLTÝN 2005 — Dušan FOLTÝN (ed.): Encyklopedie moravských a slezských klášťerů. Praha 2005

FRODL 1954 — Walter FRODL: Zur Malerei der 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts in Österreich. In: Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte vol. 16, 47–81

GANCZARCZYK 1985 — Krystyna GANCZARCZYK: W kwestii początków zakonu joannitów na Śląsku. In: Śląski kwartalnik historyczny, Sobótka 40. Wrocław 1985, 191-201

GERÁT 2001 — Ivan GERÁT: Stredoveké obrazové témy na Slovensku: osoby a príbehy. Bratislava 2001

- GERÁT 2001 — Ivan GERÁT: Život svätej Margity v stredovekej maľbe na Slovensku. In: Pamiatky a múzeá : revue pre kultúrne dedičstvo III, 2002, 43–47
- GOSEBRUCH 1975 — Martin GOSEBRUCH: Die Anfänge der frühgotik in Niedersachsen. In: Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte 14, 1975, 12–58
- GRUNSKY 1970 — Eberhard GRUNSKY: Doppelgeschossige Johanniterkirchen und verwandte Bauten. Studien zur Typengeschichte mittelalterlicher Hospitalarchitektur. Düsseldorf 1970
- HAMRŠMÍD 1903 — Josef HAMRŠMÍD: Založení kostela a hospitalu Svatomářského v Praze. In: Method 29, 1903, 86–90
- HARL 1979 — Ortoľ HARL: Ausgrabungen in Wien 10, Unterlaa.1974 – 1978. In: Wiener Geschichtisblätter. Beiheft/1972,2. Wien 1979
- HASELHOFF 1897 — Artur HASELHOFF: Eine thüringisch – sächsische Malerschule des 13. Jahrhunderts, Strassburg 1897
- HÄNSEL-HACKER 1954 — Ingrid HÄNSEL-HACKER: Eine italo-byzantinische Malerschule des 13. Jahrhunderts in Padua. In: Jahrbuch der penzÖsterreichischen Byzantinischen Gesellschaft 3, 1954
- HEŚ 2007 — Robert HEŚ: Joannici na Śląsku v średniowieczu. Kraków 2007
- HASSE 1983 — Max HASSE: Die Marienkirche zu Lübeck. München 1983
- HEIKE 1996 — JÖNS HEIKE: DIE Lübecker Marienkirche als Hauptbau der katedralgotischen Backsteinarchitektur im Ostseeraum. In: Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde. Lübeck 1996, 223-254
- HIESTAND 1980 — Rudolf HIESTAND :Die Anfänge der Johanniter. In: J.FLECKENSTEIN/M. HELLMANN: Die geistliche Ritterorden Europas. Sigmaringen 1980, 31-80
- HLAVSA/VANČURA — Václav HLAVSA/Jiří VANČURA: Malá Strana/Menší Město pražské. Praha 1983
- HLEDÍKOVÁ 1987 — Zdeňka HLEDÍKOVÁ: Pražské klášterní špitály od 13. do počátku 15. století. In: Documenta Pragensia VI/1, 74–89
- HOCHEDLINGER 2003 — Alfred HOCHEDLINGER: Pfarrkirche zum hl. Nikolaus in Mauthausen. Salzburg 2003
- HOLZWIG 2001 — Peter HOLZWIG: Zackenstil. In: Rolf–Jürgen GROTE/Kees van der PLOEG (ed.): Wandmalereien in Niedersachsen, Bremen und in Groningerland. Hannover 2001, 302–308
- HOMOLKA 1982 — Jaromír HOMOLKA: Sochařství doby posledních Přemyslovců. In: Jiří Kuthan (ed.): Umění doby posledních Přemyslovců. Rožtoky u Prahy 1982, 69–120

HRACHOVEC 2006 — Petr HRACHOVEC: Johanité v náboženském životě na Žitavsku (nepublikovaná diplomová práce na Filosofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze). Praha 2006

CHMARZYNSKI 1950 — Gwido CHMARZYNSKI: Sztuka: In: K. Sosnowski/, M. Suchocki (ed.): Dolny Slask. Poznan 1950, sv.1: 93-118, 143-160,179-192, 278-294, 350-369, 423-452; sv.2: 44-79, 149-173, 237-268

CHYTL 1900 — Karel CHYTL: Soupis památek historických a uměleckých v království Českém 11. Politický okres chrudimský. Praha 1900

JAN 1993 — Libor JAN: Účet starobrněnského špitálu z roku 1367. In: Forum brunense. Brno 1993, 9- 20

JAN 1987a — Libor JAN: Pečeti rytířských duchovních řádů v Čechách a na Moravě 1189–1310 (s přihlédnutím k dalšímu vývoji). In: Zprávy Krajského vlastivědného muzea v Olomouci 246. Olomouc 1987, 1–27

JAN 1987b — Libor JAN: Ekonomické zázemí johanitské komendy v Horních Kounicích. In: Jižní Morava 23, 85–94.

JAN 1998 — Libor JAN: Hodnostáři rytířských duchovních řádů na dvorech posledních Přemyslovců. In: Marie BLÁHOVÁ/Ivan HLAVÁČEK (ed.): Česko-rakouské vztahy ve 13. století. Praha 1998, 247–260

JAN 2001 — Libor JAN: Die Johanniter in Böhmen: Bild des Lebens. In: Vergangenheit und Gegenwart der Ritterorden. Die Rezeption der Idee und die Wirklichkeit. Ordines militares – Colloquia Torunensia Historica XI. Toruń 2001, 183–196

JAN 2002 — Libor JAN: Čeští a moravští šlechtici jako podporovatelé a členové rytířských duchovních řádů. In: Mlada MIKULICOVÁ/Petr KUBÍN (ed.): In omnibus caritas. K počtě devadesátých narozenin prof. ThDr. Jaroslava Kadlece. Sborník katolické teologické fakulty Univerzity Karlovy. Praha 2002, 289–303

JAN 2004 — Libor JAN: Pohřební obřady za Karla IV. v kostele Panny Marie na konci mostu. In: Martin NODL/Petr SOMMER/Eva DOLEŽALOVÁ (ed.): Verba in imaginibus. Františku Šmahelovi k 70. narozeninám. Praha 2004, 189–192

JAN/JESENSKÝ 1996 — Libor JAN/Vít JESENSKÝ: K funkci a stavební podobě johanitských komend na Moravě. In: Průzkumy památek 1/1996, 3, 75–86

JETTER 1966 — Dieter JETTER:, Geschichte des Hospitals. Band 1. Westdeutschland von den Anfängen bis 1850. Wiesbaden 1966

JIRÁSKO 1979 — Luděk JIRÁSKO: Kláštery ve městech v Čechách a na Moravě ve 13. století.

Hospodářské dějiny 4. 1979, 133–164

KAFKA 1954 — Karl KAFKA: Wehrkirchen und Pilgerherberge (Michelstetten).In: Unsere Heimat (Niederösterreich),Bd. 25. 1994

KALINA/KOŤÁTKO 2004 — Pavel KALINA/Jiří KOŤÁTKO: Praha 1310–1419. Kapitoly o vrcholné gotice. Praha 2004

KAVKA 1993 — František KAVKA: Vláda Karla IV. za jeho císařství (1355 – 1378). Země České koruny, rodová, říšská a evropská politika. Sv. I–II. (1355 – 1378), Praha 1993

KATZENSCHLAGER 1973 — Wolfgang KATZENSCHLAGER: Zur Baugeschichte des Bürgerspitals in Weitra. In: Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege. Vol. 27. 1973 169,176

KAŠIČKA 1996 — František KAŠIČKA: Kostel sv. Markéty ve Strakonících. In: Průzkumy památek
2/1996, 3, 65–72

KIMPEL: 1990 — Marga KIMPEL: Margareta von Antiochien. In: Wolfgang BRAUNFELS (ed.): Lexikon der Christlichen ikonographie. Ikonographie der Heiligen, 7. (Innozens bis Melchizedech). Rom: Herder, 1990, col. 494–499

KIRCHWEGER 1999 — Franz KIRCHWEGER: „Die Liebe zu Gott und zum Nächsten“. Überlegungen zum Ausstattungsprogramm der Michaelskapelle im ehemaligen Benediktinerinnenstift Göss.In: Römische Historische Mitteilungen Bd. 4, 1999, 251–266

KIRCHWEGER 2000 — Franz KIRCHWEGER: Wandmalerei: Aspekte der Technik und Erhaltung. In: Günter BRUCHER (ed.): Geschichte der bildenden Kunst in Österreich Bd. 2. Gotik. München/London/New York 2000, 433–465

KOCIŃSKI 2009 — Kazimierz KOCIŃSKI: Kościół Bożogrobców w Gnieźnie. Gniezno 2009

KOLLER 1997 — Manfred KOLLER: Romanische Wandmalereien in Österreich. 100 Jahre Restaurierungsgeschichte. In: Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege Bd. 51., 1997, 355–365

KOTLÁROVÁ 2002 — Simona KOTLÁROVÁ: Sedm set let působení maltézských rytířů v Strakonících. In: Strakonice. Vlastivědný sborník díl 1. Kapitoly z historie. Strakonice 2002, 49-85

KOTLÁROVÁ 2004 — Simona KOTLÁROVÁ: Bavorové erbu střely. České Budějovice 2004

KOVÁŘ 2013 — Miroslav KOVÁŘ: Poznámky ke stavebnímu vývoji severní kaple chóru kostela P. Marie pod řetězem. In: Staletá Praha XXIX/2013/1, 16–34

KOVÁŘ /MUSÍLEK/PROKOPOVÁ — MIROSLAV KOVÁŘ/ Martin MUSÍLEK/ Anna PROKOPOVÁ: Příspěvek ke stavebním dějinám městského špitálu a chudobince u sv. Bartoloměje na Novém Městě pražském (čp. 427 a 435), Staletá Praha 28/2. Praha 2012, 77–90

KRAMÁŘ 1935 — Vincenc KRAMÁŘ: Strakonická gotická Madona. Praha 1935

KRÁSA 1982 — Josef KRÁSA: Nástěnná a knižní malba 13. století v českých zemích. In: Jiří Kuthan (ed.): Umění doby posledních Přemyslovců. Roztoky u Prahy 1982, 23–67

KRÁSA 1983 — Josef KRÁSA: Umění 13. století – problémy hodnocení. In: Josef KRÁSA (ed.): Umění 13. století v českých zemích. Praha 1983, 11–30

KRÁSA 1984 — Josef KRÁSA: Nástěnné malířství. In: Dějiny českého výtvarného umění I/2. Praha 1984, 567–578

KROEMER 1954 — Roswitha KROEMER: Die Entstehung und Bedeutung des Zackenstiles in der steirischen Kunst des 13. Jahrhunderts. Dissertation. Graz 1954

KROUPA 1988 — Pavel KROUPA: Ke slohovému charakteru figurálních konzol v presbytáři kostela ve Zdětíně (okr. Ml. Boleslav). In Památky středních Čech. Praha 1988, 80-133

KUBÍK 2014 — Viktor KUBÍK: Druhá část Františkánské bible. In: Otevři zahradu rajskou. Benediktini v srdci Evropy 800–1300, 2014, 246–247, kat. č. V 32

KUBÍČEK/LÍBAL 1955 — Alois KUBÍČEK/Dobroslav LÍBAL: Strahov. Praha 1955

KUHN 1962 — WALTER KUHN: Kirchliche Siedlung als Grenzschutz 1200 bis 1250 (am Beispiel des mittleren Oderraumes). In: Ostdeutsche Wissenschaft 9 (1962), 6–55.

KUPKA 2001 — Jiří KUPKA: Děkanský kostel svatého Prokopa ve Strakonících. Strakonice 2001

KUTAL 1972 — Albert KUTAL: České gotické umění. Praha 1972

KUTHAN 1967 — Jiří KUTHAN: Johanitská komenda ve Strakonících v raném středověku. Jihočeský sborník historický XXXVI. České Budějovice 1967, 117–129, 165–174

KUTHAN 1977 — Jiří KUTHAN: Středověká architektura v jižních Čechách do poloviny 13. století, 2. vyd.. České Budějovice 1977

KUTHAN 1982 — Jiří KUTHAN: Architektura v přemyslovském státě 13. století. In: Jiří Kuthan (ed.): Umění doby posledních Přemyslovců. Roztoky u Prahy 1982, 181–351

KUTHAN 1986 — Jiří KUTHAN: Královské kaple 13. století v českých zemích. Styl, typologie, sociální kořeny a význam. In: Umění 34, 1986, 35–43

KUTHAN 1991 — Jiří KUTHAN: Zakladatelské dílo krále Přemysla Otakara II. v Rakousku a ve Štýrsku. Praha 1991

KUTHAN 1993 — Jiří KUTHAN: Přemysl Otakar II. Král železný a zlatý. Král zakladatel a mecenáš. Vimperk 1993

KUTHAN 1994 — Jiří KUTHAN: Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Města – hrady – kláštery – kostely. Vimperk 1994

KUTHAN 1996 — Jiří KUTHAN: Přemysl Ottokar II. König, Bauherr und Mäzen. Höfische Kunst im 13. Jahrhundert, Wien/Köln/Weimar 1996

KUTHAN 2008 — Jiří KUTHAN: Splendor et Gloria Regni Bohemiae. Umělecké dílo jako projev vladařské reprezentace a symbol státní identity. Praha 2008

KUTHAN 2014 — Jiří KUTHAN: Benediktinské kláštery střední Evropy a jejich architektura. Praha 2014

KUTHAN/ŠMIED 2009 — Jiří KUTHAN/Miroslav ŠMIED (ed.): Korunovační řád českých králů. Praha 2009

KUTHAN/ROYT 2011 — Jiří KUTHAN/Jan ROYT : Katedrála sv. Víta, Václava a Vojtěcha. Svatyně českých patronů a králů. Praha 2011

KUTHAN/ROYT 2016 — Jiří KUTHAN/Jan ROYT: Karel IV. Císař a český král – vizionář a zakladatel. Praha 2016

KUTZNER 1975 — Marian KUTZNER: Kościoły bazylikowe w miastach śląskich. In: Piotr SKUBISZEWSKI (ed.): Sztuka i ideologia XIV wieku. Warszawa 1975

KÜHNEL 1971 — Harry KÜHNEL: Das Dominikanerkloster. Kirche – Kloster – Kreuzgang. In: 1000 Jahre Kunst in Krems. Krems an der Donau 1971, 133–156

KVĚT 1948 — Jan KVĚT: Praha románská. Sochařství, malířství a umělecká řemesla. In: Václav CHALOUPECKÝ/Václav MENCL/Jan KVĚT: Praha románská, stavební a umělecký vývoj města. Osmero knih díl druhý. Praha 1948, 146–186

LANC 1982 — Elga LANC: Zum ikonographischen Programm der Wandmalereien in der Michaelskapelle von Göss. In: Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege Bd. 40, 1986, 118–127

LANC 1983 — Elga LANC: Corpus der mittelalterlichen Wandmalereien Österreichs, Band I – Die mittelalterlichen Wandmalereien in Wien und Niederösterreich. Wien 1983

LANC 2002 — Elga LANC: Corpus der mittelalterlichen Wandmalereien Österreichs, Band II, Steiermark. Wien 2002

LANG 1982 — Anton LANG: Die Paltramburg zu Unterlaa. Ein Betrag zur Geschichte des unteren Liesingtales. Wien 1982

LEDEBUR 1977 — Alkmar von LEDEBUR: Der Chormttelpfeiler. Zur Genese eines Architekturmotives des Hanns von Burghausen. Nürnberg 1977

LEGNER 1978 — Anton LEGNER (ed.): Die Parler und die schöne Stil 1350-1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgen, Bd. 1-3, Ein Handbuch zur Ausstellung. Köln 1978

LEHNER 1903a — František J. LEHNER: Farní kostel sv. Petra v Horažďovicích. In: Method 29, 1903, 41–46

LEHNER 1903b — František J. LEHNER: Hrad Strakonice s klášteřem sv. Vojtěcha. In: Method 29, 1903, 21–28

LEHNER 1905 — František J. LEHNER: Dějiny umění národa českého. Díl I. I/2. Praha 19054

LECHNER 1976 — Karl LECHNER: Die kommende Mailberg. In: Schriftenreihe des Maltesermuseums Mailberg Band 3, 1976

LECHNER 1977 — KARL LECHNER: : Die kommende Mailberg. In: Adam WIENLAND: Der Johanniter- Orden. Der Malterse- Orden. Der ritterliche Orden des hl. Johannes vom Spital zu Jerusalem. Seine Aufgaben, Seine Geschichte. Köln 1977, 399-411

LEIN 2009 — Edgar LEIN: Mittelalterliche Klöster in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Petersburg 2009

LÍBAL 1946 — Dobroslav LÍBAL: Pražské gotické kostely. Praha 1946

LÍBAL 1948 — Dobroslav LÍBAL: Gotická architektura v Čechách a na Moravě. Praha 1948

LÍBAL 1983 — Dobroslav LÍBAL: Architektura. In: Emanuel POCHE (ed.): Praha středověká (Čtvero knih o Praze. Praha 1983, 51–119, 165–356

LÍBAL 2001 — Dobroslav LÍBAL: Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek. Praha 2001

LÍBAL/LÍBALOVÁ 1942 — DOBROSLAV LÍBAL/ Jarmila LÍBALOVÁ: Středověký kostel Křižovníků s červenou hvězdou v Praze. In: Zprávy památkové péče, roč. 6, č. 5-6. Praha 1942, 68-71

LIFKA 1993 — Bohumír LIFKA: Radomyšl. Dějiny jihočeskeho městečka a jeho okolí. Radomyšl
1993

LÓZINSKI/MILOBEDZKI 1967 — Jerzy LÓZINSKI/ MILOBEDZKI Adam: Atlas zabytków architektury w Polsce. Warszawa 1967

LUDIKAR 1878 — August Česlav LUDIKAR: O řádu maltánském se zvláštním zřetelem na Čechy. Klatovy 1878

LUDVIK/KUNDE 2011 — Matthias LUDVIK/ Holger KUNDE: Der Dom zu Naumburg. München 2011

LUTTRELL 1975 — Anthony LUTTRELL: The Hospitallers at Rhodes, 1306 – 1421. In: A history of the Crusades, kap. VIII. Wisconsin 1975, 278–323

ŁUZYNIECKA 1999 — Ewa ŁUZYNIECKA: Gotyskie świątynie Wrocławia. Kościół Bożego Ciała. Kościół świętych Wacława, Stanisława i Doroty. Wrocław 1999

MARTAN 1993 — Alois MARTAN: Zpráva o restaurování maleb v kapitulní síni, ambitech z konce 13. století až čtvrté čtvrtiny 15. století a průzkum v kostele sv. Prokopa ve Strakonících. In: Umění 41, 1993, 262–266

MAŠEK/SOMMER/ŽEMLIČKA — Michal MAŠEK/Petr SOMMER/Josef ŽEMLIČKA (ed.): Vladislav II., druhý král z Přemyslova rodu. K 850. výročí jeho korunovace. Praha 2009

MAŠÍN 1954 — Jiří MAŠÍN: Románská nástěnná malba v Čechách a na Moravě. Praha 1954

MAŠÍN 1977 — Jiří MAŠÍN: Malerei und Plastik der Romanik. In: Erich BACHMANN (ed.): Romanik in Böhmen. München 1977, 138–234

MAŠÍN 1984 — Jiří MAŠÍN: Románské malířství. In: Rudolf CHADRABA / Josef KRÁSA (ed.): Dějiny českého výtvarného umění I/1, Praha 1984, 103–128

MATĚJČEK 1922–23 — Antonín MATĚJČEK: Nástěnné malby v děkanském kostele píseckém. In: Památky archeologické 33, 1922–23, 146–148

MATWIJOWSKI 1998 — Krystina MATWIJOWSKI (ed.): Strzegom. Zarys monografii miasta i regionu. Wrocław-Strzegom. 1998

MENCL 1937 — Václav MENCL: Stredoveká architektúra na Slovensku. Kniha 1, Stavebné umenie na Slovensku od najstarších čias až do konca doby románskej. Praha 1937

MENCL 1948 — Václav MENCL: Gotická architektura doby lucemburské v Čechách. Praha 1948

MENCL 1951–52 — Václav MENCL: Tvary klenebních žeber v české gotické architektuře. In: Zprávy památkové péče 11–12, 1951–1952, 268–281

MENCL 1958 — Václav MENCL: Počátky gotické architektury v jihozápadních Čechách. In: Zprávy památkové péče XVIII, 1958

MENCL 1974 — Václav MENCL: České středověké klenby. Praha 1974

MENCLOVÁ 1972 — Dobroslava MENCLOVÁ: České hrady I. Praha 1972

MERHAUTOVÁ 1966 — Anežka MERHAUTOVÁ: Bazilika sv. Jiří na Pražském hradě. Praha 1966

MERHAUTOVÁ 1971 — Anežka MERHAUTOVÁ: Romanska architektura v Čechach. Praha 1971

MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1984 — Anežka MERHAUTOVÁ/Dušan TŘEŠTÍK: Románské umění v Čechách a na Moravě. Praha 1984

MERHOUT 1939 — Cyril MERHOUT: Maltézský mlýn v Praze. In: ČSpPS 47, 1939, 29–37

MERHOUT 1952 — Cyril MERHOUT: Bývalý kostel sv. Prokopa na Malé straně v Praze. In: ČSpPS 60. 1952, 154–162

MICHLER 1990 — Jürgen MICHLER: Grundlagen zur gotischen Wandmalerei. In: Jahrbuch der Berliner Museen vol. 32, 1990, 85–136

MITÁČEK 1998 — Jiří MITÁČEK: Čeští johanité a papežské schizma v letech 1378 – 1384. In: Libor JAN (ed.): Historie `97. Celostátní studentská vědecká konference. Brno 3. – 5. prosince 1997. Brno 1998, 31–57

MITÁČEK 1999 — Jiří MITÁČEK: Ziemovit Těšínský – generální převor řádu johanitů a slezský kníže. In: SPFFBU C 46, 1999. Brno 2001, 17–40

MITÁČEK 2005a — Jiří MITÁČEK: Převorství Havla z Lemberka (1337 – 1366). Vzestup české provincie řádu johanitů. Acta Musei Moraviae, Sci. soc. – ČMor.M 90. 2005, 193–214

MITÁČEK 2005b — Jiří MITÁČEK: Česká provincie řádu sv. Jana Jeruzalémského za vlády Lucemburků 1310-1419 (nepublikovaná disertační práce na Filosofické fakultě Masarykovy Univerzity v Brně. Brno 2005

MITÁČEK 2006 — Jiří MITÁČEK: Johanitský řád v Kladsku za vlády Lucemburků. Příspěvek k roli kladských johanitů v životě české řádové provincie. In: Kladský sborník 7. Hradec Králové, 2006
17–40

MITÁČEK 2006 — Jiří MITÁČEK: Strakonice ve struktuře české provincie řádu johanitů za vlády Lucemburků (1310-1419). In: Jihočeský sborník historický 75. České Budějovice 2006, 55–56

MITÁČEK 2009 — Jiří MITÁČEK: K otázce měšťanského živlu v hierarchii české řádové provincie řádu johanitů v předhusitském období. In: Radana ČERVENÁ/Jana ČERMÁKOVÁ/Jiří MITÁČEK (ed.): In: Campana Codex Civitas. Miroslav Flodr Octogenario. Brno 2009, 266–283, 362–363

MITÁČEK 2011 — Jiří MITÁČEK: The Czech province of the Knights Hospitaller and the era of the Luxembourgs. In: Jiří MITÁČEK/Luděk GALUŠKA (ed.) : Stopy minulosti / Vestiges of the Past. Brno 2011, 165–191

MITSCHA- MÄRHEIM 1979 — Herbert MITSCHA- MÄRHEIM: Die Kirche in zum Hl. Veit in Michelletten. In: Unsere Heimat (Niederösterreich), Bd 47. Wien 1979, 165-69

MOUROT 1998 — Karine MOUROT: L'Abbaye d'Ourscamp: Histoire de la Maison d'Ourscamp. Paris 1998

MROCZKO/ARSZYŃSKI 1995 — Teresa MROCZKO/Marian ARSZYŃSKI (ed.): Architektura gotycka w Polsce, Warszawa 1995

MUDRA 2007 — Aleš MUDRA: Kapitoly k počátkům řezbářské tradice ve střední Evropě. Praha 2007

MÜHLING 1985 — Friedrich Mühling: Die Burgerspitäler in Niederosterriech Bautypologie und Möglichkeiten einer Revitalisierung dargestellt am Beispiel des Bürgerspitals in Laa an der Thaya (upubl. techn. Dipl.) Wien 1985

MÜHLECHNER 2009 — JOHANNES Mühllechner: Atavis et Armis. Die Ritter des Heiligen Lazarus zu Jerusalem (Großpriorat Österreich). Graben 31/3., Linz 2009

MUK 1977 — Jan MUK: Týnský chrám. Stavebně-historický průzkum západního průčelí. Praha 1977

NECHVÁTAL 1999 — Bořivoj NECHVÁTAL: Radomyšl. Raně středověké pohřebiště. Praha 1999

NECHVÁTAL/KYSELÝ/RÝBAŘÍK/VARADZIN/RÝBAŘÍK 2009 — Bořivoj NECHVÁTAL/René KYSELÝ/Václav RÝBAŘÍK/Petra STRÁNSKÁ/Ladislav VARADZIN/Jan ZAVŘEL: Rotunda sv.

Martina a bazilika sv. Vavřince na Vyšehradě. Archeologický výzkum. Praha 2009

NICHOLSON 2001 — Helen NICHOLSON: The Knights Hospitaller. Cardiff 2001

NOVOTNÝ 1913 — Vaclav NOVOTNÝ: České dějiny I/2. Od Břetislava I. do Přemysla I. Praha 1913

NOVÝ 1987 — Rostislav NOVÝ: Pražské předhusitské špitály. In: Documenta Pragensia 7/1987. Praha 1987, 62-73

PANUŠKOVÁ/HLAVÁČKOVÁ 2010 — Lenka PANUŠKOVÁ / Hana J. HLAVÁČKOVÁ: Tzv. Františkánská bible. In: Klára B ENEŠOVSKÁ (ed.): Královský sňatek. Eliška Přemyslovna a Jan Lucemburský ~ 1310. Praha 2010, 533-540

PAVELEC 1996 — Petr PAVELEC: Nástěnné malby v kostele sv. Petra a Pavla v Hosíně. Nová zjištění. In: Zprávy památkové péče LVI, 1996, 77-83

PENZ/REICHHALTER 2005 — Martin Penz/Gerhard REICHHALTER: Beiträge zu mitteralterlichen Baugeschichte der Johanneskirche in Wien, Unterlaa. In: Fundort Wien, Bd.8. Wien. 2005

PERGER/BRAUNEIS 1977 — Richard PERGER/Walther BRAUNEIS: Die mittelalterlichen Kirchen und Klöster Wiens. In: Wiener Geschichtsbücher Bd. XIX/XX, Wien 1977

PEROUTKOVÁ 2013 — Jana PEROUTKOVÁ: Architektonická skulptura chrámu Matky Boží před Týnem v lucemburském období. In: Miroslav ŠMIED/ František ZÁRUBA (ed.): Ve službách českých knížat a králů. Praha 2013, 174-201

PEROUTKOVÁ 2015 — Jana PEROUTKOVÁ: Transforming Babylon into Jerusalem: Chronology and dating of the architectural sculpture of the Church of Our Lady before Týn in the days of the Luxembourgs. Proměnit Babylon v Jeruzalém. Chronologie a datace architektonické skulptury chrámu Matky Boží před Týnem v lucemburském období. In: Umění IV. Praha 2015, 263-288

PEŠINA 1954 — Jaroslav PEŠINA (rec.): Jiří Mašín: Románská nástěnná malba v Čechách a na Moravě. In: Umění 2, 1954, 327–329

PEŠINA 1958 — Jaroslav PEŠINA (ed.): Gotická nástěnná malba v zemích českých I. 1300–1350. Praha 1958

PEŠKA 1996 — Lukáš PEŠKA: Markolt z Vrutice (generální převor řádu sv. Jana Křtitele). In: Celostátní studentská vědecká konference Historie 1996. Hradec Králové 26. – 28. 11. 1996. Hradec Králové 1997, 11–33

PETZOLDT 1990 — Leander PETZOLDT: Barbara. In: Engelbert KIRCHBAUM (ed.): Lexikon der Christlichen Ikonographie: Allgemeine Ikonographie Bd1, A-Ezechiel. Roma 1990, s. 304- 331

PILCH 2005 — Józef PILCH: Leksykon zabytków architektury Dolnego Śląska. Warszawa 2005

PILCH/PILCH 1962 — Józef PILCH/Krystyna PILCH: Zabytki Dolnego Slaska. Wroclaw 1962

PODLAHA 1899 — Antonín PODLAHA: Soupis památek historických a uměleckých v království Českém 6. Politický okres mělnický. Praha 1899

PODLAHA 1911 — Antonín PODLAHA: Posvátná místa království českého: Dějiny a popsání chrámů, kaplí, posvátných soch, klášterů i jiných pomníků katolické víry a nábožnosti v království Českém 5. Praha 1911

PODLAHA/ŠITTLER 1903 — Antonín PODLAHA / Eduard ŠITTLER: Chrámový poklad u svatého Víta v Praze, jeho dějiny a popis. Praha 1903

POCHE 1933 — Emanuel POCHE: Strakonický hrad a jeho malířská výzdoba. In: Ročenka dějin umění na rok 1932. Praha 1933, 30–46.

POŘÍZKA 1990 — Jiří POŘÍZKA: Maltézští rytíři u nás. Tři studie k historii českého velkopřevorství řádu maltézských rytířů. Brno 1990

POŘÍZKA 1997 — Jiří POŘÍZKA: Řád Maltézských rytířů z Palestiny na Via Condotti. Praha 1997

PROBST 1982 — Christian PROBST: Das Hospitalwesen in hohen und späten Mittelalter und die geistliche und gesellschaftliche Stellung des Kranken. In: BAEDER/KEIL: Medizin im mittelalterischen Abendland. Wege der Forschung. Bd. 363. Darmstadt 1982, 260–274

- RAWSKA-KWASNIKOVA 1971 — Zofia RAWSKA-KWASNIKOVA : Próba datowania budowy joannickiego kościoła w Strzegomiu: In: Biuletyn Historii Sztuki. Warszawa 1971, 103-116
- REISEN 1975 — PAUL REISEN: Aus der Baugeschichte des Johanniterhauses Münchenbuchsee . Münchenbuchsee, 1975
- RICHTER 1932 — Václav RICHTER: Maltézský kostel P. Marie na Malé Straně v Praze ve Středověku. In: Památky archeologické, 1932, 40–62
- RILEY–SMITH 1967 — Jonathan RILEY–SMITH: The Knights of St John in Jerusalem and Cyprus, c. 1050-1310. London 1967
- ROUČKA 1966 — BOHUSLAV ROUČKA: Špitály, jejich majetek, správa a postavení v daňovém systému českého feudalismu. In: Právněhistorické studie 12. 1966 41–90
- ROYT 2002a — Jan ROYT: České středověké malířství. Praha 2002
- ROYT 2002b — Jan ROYT: Břevnovský klášter. Benediktinské arcipopatství svatého Vojtěcha asvaté Markéty. Praha 2002
- ROYT 2006 — Jan ROYT: Slovník biblické ikonografie, Praha 2006
- SECKÝ 1928 — RUDOLF SECKÝ: Staropražské špitály. Praha 1928
- SCHERING 1983 — Ernst A. SCHERING: Geschichte der Johanniter-Kommende Niederweisel. In: Wetterauer Geschichtsblätter 32, 1983, 67–117
- SCHMIDT 1969 — Gerhard SCHMIDT: Malerei bis 1450. Tafelmalerei – Wandmalerei – Buchmalerei. In: Karl. M. SWOBODA: Gotik in Böhmen. München 1969, 167–321
- SCHMIDT 1993 — Gerhard SCHMIDT: Die Fresken von Strakonice und der Krumauer Bildercodex. In: Umění XLI, 1993, 145–152
- SCHMID 1981 — Kurt Schmidt: Das Ritterhaus zu Bubikon. In: Max BÜHER /Kurt SCHMID / Jakob ZOLLINGER: Bubikon-Wolfhausen. Zwei Dörfer – eine Gemeinde. Bd. 1. Bubikon .1981, 76–110
- SCHUBERT 1997 — ERNST SCHUBERT: Der Naumburger Dom. Halle 1997
- SCHWARZ 2010 — Mario SCHWARZ: Die entwicklung der Baukunst zwischen 1250 und 1300: In: Günter BRUCHER (ed.): Geschichte der bildenden Kunst in Österreich Bd. 2. Gotik. München/London/New York 2000, 195–229
- SCHWARZ 2013 — Mario SCHWARZ: Die Baukunst des 13. Jahrhunderts in Österreich. Wien/Köln/Weimar 2013
- SCHÖNE 2005 — WOLFGANG SCHÖNE: Atavis et Armis. Überlegungen zum Ordenswahrpruch. Lazarus-Orden, Mainz 2005
- SIRE 2000 — John H. SIRE: Kawalerowie maltańscy. Warszawa 2000
- SKOPAL 1993 — Michael SKOPAL: Založení komendy johanitů na Malé Straně. Příspěvek k otázce příchodu řádu do Čech.In: PSH 26, 7–37
- SKŘIVÁNEK 1990 — František SKŘIVÁNEK: Maltézský kostel panny Marie pod řetězem. Praha 1991

SKŘIVÁNEK 1955 — František SKŘIVÁNEK: Rytíři sv. Jana Jeruzalémského u nás. In: Heraldika a genealogie XXVIII/1-2. Praha 1955

SLON 2000 — Marek SLON: Szpitale średniowiecznego Wrocławia. Warszawa 2000

SOJKA 2013 — Jaroslav SOJKA: Katedrální motivy v české gotické architektuře doby okolo r.1400 (nepublikovaná disertační práce na filosofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze). Praha 2013

SOMMER 2005 — Petr SOMMER: Infirmarium jako součást denního života v kláštře. In: Historia Monastica. I. sborník z kolokvií. Praha 2005, 11-23

SOUKUPOVÁ 1984 — Helena SOUKUPOVÁ: Iluminované rukopisy z kláštera bl. Anežky v Praze na Františku. In: Časopis Národního muzea 153, 1984, 69–95

SOUKUPOVÁ 1989 — Helena SOUKUPOVÁ: Anežský klášter. Praha 1989

SPĚVÁČEK 1979 — Jiří SPĚVÁČEK: Karel IV. Život a dílo. Praha 1979

SPĚVÁČEK 1982 — Jiří SPĚVÁČEK: Král diplomat. (Jan Lucemburský 1296 – 1346). Praha 1982

SPĚVÁČEK 1986 — Jiří SPĚVÁČEK: Václav IV. 1361 – 1419. K předpokladům husitské revoluce, Praha 1986

SPĚVÁČEK 1994 — Jiří SPĚVÁČEK: Jan Lucemburský a jeho doba. 1296 – 1346. Praha 1994

STARNAWSKA 1999 — Maria STARNAWSKA: Między Jerozolimą a Lukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu. Warszawa 1999

STARNAWSKA 1995 — Maria STARNAWSKA: Duszpasterstwo parafialne joanitów w miastach Śląska i wielkopolski w późnym średniowieczu..In: Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski. Sympozja 9. Opole 1995, 115–126

STARNAWSKA 2000 — Maria STARNAWSKA: Działalność szpitalna zakonów krzyżowych w miastach średniowiecznych na ziemiach polskich. In: . Marek DERWICH / Anna POBOG-LENARTOWICZ (ed):Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym. Wrocław–Opole 2000, 257–268

STARNAWSKA 2004 — Maria STARNAWSKA: Szpitalnictwo zakonów krzyżowych w miastach śląskich w średniowieczu. In: Antoni BARCIAK (ed.): Curatores pauperum. Źródła i tradycje kultury charytatywnej Europy Śródkowej. Katowice 2004, 133–145

STEEB/STRIMITZER 1999 — Christian STEEB/Brigit STRIMITZER (ed.): Der Souveräne Malteser-Ritter-Orden in Österreich. Leykam 1999

ŠIMÁK 1938 — JOSEF Vítězslav ŠIMÁK: České dějiny I/5. Praha 1939

STEFAN 1936 — Oldřich STEFAN: Pražské kostely. Praha 1936

STEJSKAL 1957 — Karel STEJSKAL: Nástěnné malby v kostele Narození Panny Marie v Písku, in: Umění 5, 1957, 117–131

STEJSKAL 1976 — Karel STEJSKAL: Mistr Gutina náhrobníku a jeho dílo. In: Časopis Národního muzea 145, 1976, 10–17

STEJSKAL 1978 — Karel STEJSKAL: Umění na dvoře Karla IV. Praha 1978

STEJSKAL 1993 — Karel STEJSKAL: Die Wandmalereien in Strakonice und ihre Beziehung zur höfischen Kunst Böhmens. In: Umění XLI, 1993, 153–160

STEJSKAL/KROPÁČEK 1983 — Karel STEJSKAL/Jiří KROPÁČEK: Praha gotická – Malířství. In: Emanuel POCHÉ (ed.): Praha středověká (Čtvero knih o Praze. Praha 1983, 492–639

STEJSKAL — Karel STEJSKAL: Počátky gotického malířství. In: Rudolf CHADRABA/Josef KRÁSA (ed.): Dějiny českého výtvarného umění I/1, Praha 1984, 284–310

STULIN 1978 — Stanisław Jan Stulin: Kościół joannicki w Strzegomiu i jego znaczenia dla architektury gotyckiej Śląska. In: Zygmunt ŚWIECHOWSKI (ed.): Z dziejów sztuki śląskiej. Wrocław 1978, 149–202

SVÁTEK 1970 — Josef SVÁTEK: Organizace řeholních institucí v českých zemích a péče o jejich archivy. In: Sborník archivních prací. Roč. 20, č. 2, 503–624

SVÁTEK 1986 — Josef SVÁTEK: Johanité v Kroměříži. In: Studie Muzea Kroměřížska 1986, 25–40

SVOBODA 1996 — Miroslav SVOBODA: Jindřich z Hradce. In: Petr GRULICH (ed.): Celostátní studentská vědecká konference Historie. Hradec Králové 26. – 28. 11. 1996. Hradec Králové, 1996 35-67

SVOBODA 2005 — Miroslav SVOBODA: Majetek johanitského řádu v Čechách ve 12.–16.

století (nepublikovaná disertační práce na Filosofické fakultě Masarykovy Univerzity v Brně). Brno 2005

SVOBODA 2010 — Miroslav SVOBODA: Páni ze Strakonice: vládci Prácheňska a dobrodinci johanitů. Praha 2010

SVOBODNÝ/HLAVÁČKOVÁ — Petr SVOBODNÝ/Ludmila HLAVÁČKOVÁ: Pražské špitály a nemocnice. Praha 1999

TOMEK 1872 — Wáclav Wladivoj TOMEK: Základy starého místopisu Pražského III–IV. Praha 1872

TOMEK 1873 — Wáclav Wladivoj TOMEK: Registrum decimarum papalium (registra desátků papežských z diocézi pražské). Praha 1873

- TOMEK 1893 — Wáclav Wladivoj TOMEK: Dějepis města Prahy. Sv. III. Praha 1893
- UNGER 1979 — Josef UNGER: K lokalizaci johanitské komendy v Příbicích. In: AH 4. 1979, 273–281
- VARHANÍK/KYNCL 2006 — Jiří VARHANÍK/Josef KYNCL: Chórová věž na dřevěném roštu. In: Petr ROŽMBERSKÝ (ed.): Dějiny staveb, Plzeň 2006, 25–32
- VILÍMKOVÁ 1964 — Milada VILÍMKOVÁ: Dějiny kostela. In: Stavebně historický průzkum Prahy, Malá Strana, čp. 485/III. Pasportizace SÚRPMO, strojopis. Praha 1964, 48–72
- VILÍMKOVÁ 1966 — Milada VILÍMKOVÁ: Urbanistický vývoj území maltézske jurisdikce. PSH 3, 72–85
- VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997 — Pavel VLČEK/Petr SOMMER/Dušan FOLTÝN: Encyklopedie českých klášterů. Praha 1997
- VLČEK 1999 — Pavel VLČEK (ed.): Umělecké památky Prahy – Malá Strana. Praha 1999
- VLNAS 2007 — Vít VLNAS a kol. (ed.): Slezsko. Perla v České koruně. Historie, kultura, umění. Praha 2007
- VORAGINE 1998 — Jakub de VORAGINE: Legenda aurea, (z latinského originálu přelozili Václav Bahník – Anežka Vidmanová – Irena Zachová). Praha 1998
- VŠETEČKOVÁ 1998 — Zuzana VŠETEČKOVÁ: Die Wandmalereien in der Maria-Geburts-Kirche in Pičín. In: King John of Luxemburg (1296–1346) and the Art of his Era. Proceedings of the International Conference Prague, September 1996. Praha 1998, 320–331
- VŠETEČKOVÁ 2001 — Zuzana VŠETEČKOVÁ: Středověké nástěnné malby na pilířích mezilodních arkád a triumfálním oblouku. In: Jan ADÁMEK / Jan SOMMER / Zuzana VŠETEČKOVÁ: Středověký kostel Panny Marie v Písku. Písek 2001, 109–122
- VŠETEČKOVÁ 2010 — Zuzana VŠETEČKOVÁ: Monumentální malířství v Čechách na přelomu 13. a 14. století. In: Klára BENEŠOVSKÁ (ed.): Královský sňatek. Eliška Přemyslovna a Jan Lucemburský ~ 1310. Praha 2010, 126–142
- VŠETEČKOVÁ 2011² — Zuzana VŠETEČKOVÁ: Středověká nástěnná malba ve středních Čechách. Praha 2011²
- WAGNER–RIEGER 1967 — Renate WAGNER–RIEGER: Architektur. In: Gotik in Österreich. Krems an der Donau 1967, 330–406
- WALDSTEIN–WARTENBERG 1969 — Berthold WALDSTEIN–WARTENBERG: Rechtsgeschichte des Malteserordens. München 1969

WALDSTEIN–WARTENBERG 1988 — Berthold WALDSTEIN–WARTENBERG: Die kommende Mailberg. In: Adam WIENAND (ed.): Der Johannitenorden. Der Maltezerorden. Der ritterliche Orden des hl. Johannes vom Spital zu Jerusalem. Seine Geschichte, seine Aufgaben. Köln 1988, 387–390

WALDSTEIN–WARTENBERG 1990 — Berthold WALDSTEIN–WARTENBERG: Maltézský řád dnes. Praha 1990

WALDSTEIN–WARTENBERG 2008 — Berthold WALDSTEIN–WARTENBERG: Řád johanitů ve středověku. Praha 2008

WEBER 2008 — Sylvia WEBER (ed): Johanniterhalle. Neue Nutzung alter Mauern. Dokumentation der neuen Nutzung der ehemaligen Johanniterkirche in Schwäbisch Hall als neue Heimat für die „Alten Meister“ aus der Sammlung Würth. Swiridoff, Künzelsau 2008

WEIKMANN 1957 — Meinrad WEIKMANN: Mehrgeschossige Kirchen: zu den Pilgerbergen in Michestetten und Alt Weitra. In: Deutsche Gaue. Bd. 49. 1957, 68 – 74

WELTIN 1996 — Max WELTIN: Die Anfänge der Johanniterkommenden Mailberg und Stroheim. In: Mitteilungen des oberösterreichischen Landesarchivs vol 18. Linz 1996, 187-201

WESTERHOFF 1989 — Wolfgang WESTERHOFF: Karner in Österreich und Südtirol. Niederösterreich Pressehaus. St. Pölten/Wien 1989

WILDE 1996 — Lutz WILDE: Die Katharinenkirche in Lübeck München 1996

WINKLER 1960 — Leopold WINKLER: Das Bürgerspital. In: Stadt Groß-Enzersdorf .1960, 1-56

WIONSKI 1999 — Heinz WIONSKI: Kulturdenkmäler in Hessen. Wetteraukreis II, Teilband 1, Bad Nauheim bis Florstadt. Herausgegeben vom Landesamt für Denkmalpflege Hessen. Braunschweig/ Wiesbaden 1999

WIRTH 1902 — Zdeněk WIRTH: Soutpis památek historických a uměleckých v království Českém 16. Politický okres vysokomýtský. Praha 1902

WRZESIŃSKI 2007 — Szymon WRZESIŃSKI: Joannici. Joannici na ziemiach polskich. Warszawa 2007

ZÁRUBA 2013 — František ZÁRUBA: Špitální kostel sv. Františka „u paty Pražského mostu“, fundace sv. Anežky. In: Miroslav ŠMIED/ František ZÁRUBA (ed.) : Svatá Anežka a velké ženy její doby. Praha 2013, 151-165

ZÁRUBA 2014 — František ZÁRUBA: Hrady Václava IV. Od nedobyitého útočiště k pohodlné rezidenci. Praha 2014

ZAWREL 1983 — Peter ZAWREL: Gozzo von Krems. Ein Politiker und Mäzen des 13. Jahrhunderts.

Staatsprüfungsarbeit am Institut für Österreichische Geschichtsforschung. Wien 1983

ZILKENS 1983 — Stephan ZILKENS: Karner-Kapellen in Deutschland. Untersuchungen zur

Baugeschichte und Ikonographie doppelgeschossiger Beinhaus-Kapellen, Veröffentlichung der

Abteilung Architektur des Kunsthistorischen Instituts der Universität Köln, Bd. 22. Köln 1983

ZIMMERMANN 2005 — MARCO ZIMMERMANN: Kirche und ehemalige Johanniterkommende Münchenbuchsee. In: Gesellschaft für Schweizerische Kunstgeschichte GSK (ed.): Schweizerische Kunstführer, Nr. 782/783, Serie 79. Bern 2005

ZLAT 1965 — Mieczysław ZLAT: Sztuki slaskiej drogi od gotyku: In: Późny gotyk, Warszawa 1965, 141-226

ŽEMLIČKA 2011 — Josef ŽEMLIČKA: Přemysl Otakar II.: král na rozhraní věků. Praha 2011

Výběr z některých vydaných pramenných edic

BOROVÝ 1878 — Klement BOROVÝ (ed.): Libri erectionum archidiocesis pragensis saeculo XIV. et XV. (1375 – 1388). Sv. II. Praha 1878

CDB I — Gustav FRIEDRICH (ed.): Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I. Praeae 1904–1907

CDB IV/1 — Jindřich ŠEBÁNEK/Sáša DUŠKOVÁ (ed.): Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae IV/1. Praeae 1962

CDB V/1 — Jindřich ŠEBÁNEK/Sáša DUŠKOVÁ (ed.): Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae V/1. Praeae 1974

CDB V/2 — Jindřich ŠEBÁNEK/Sáša DUŠKOVÁ (ed.): Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae V/2. Praeae 1981

CDB V/3 — Jindřich ŠEBÁNEK/Sáša DUŠKOVÁ (ed.): Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae V/3. Praeae 1982

EMLER/TINGL 1868-1870 — Josef EMLER/Franz Anton Tingl (ed.): Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidiocesim. Sv. II – V. Praha 1868 – 1870

FRB V — Josef EMLER (ed.): Fontes rerum bohemicarum. Praeae 1893

HLEDÍKOVÁ/HLAVÁČEK 1973 — Zdeňka HLEDÍKOVÁ/Ivan HLAVÁČEK (ed.): *Protocollum visitationis archidiaconatus Pragensis annis 1379-1382 per Paulum de Janowicz archidiaconum pragensem factae*. Pragae 1973

NA Praha, pobočka Praha, fond Maltézští rytíři – české velkopřevorství (1085–1875): Komendy Vídeň a Unterlaa – listiny ŘM inv. č. 1542–1695

NA Praha, pobočka Praha, fond Maltézští rytíři – české velkopřevorství (1085–1875): Pražský konvent – listiny ŘM inv. č. 2169a, 2170–2379

NOVOTNÝ 1900 — Václav NOVOTNÝ (ed.): *Inquisitio domorum hospitalis s. Johannis Hierosolimitani per Pragensem archidiocesim facta anno 1373*. In: *Historický archiv* 19. Praha 1900

ŠEBÁNEK 1932 — Jindřich ŠEBÁNEK (ed.): *Archivy zrušených klášterů moravských a slezských*. Díl I. Inventář pergamenů z let 1078 – 1471. Brno 1932

TOMEK 1873 — Wáclav Wladivoj TOMEK (ed.): *Registrum decimarum papalium (registra desátků papežských z diecéze pražské)*. Praha 1873

